

University of Groningen

Het verborgen front

Cammaert, Alfred Paul Marie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1994

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Cammaert, A. P. M. (1994). Het verborgen front: geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Hoofdstuk I

Opkomst en bestrijding van fascistische en nationaal-socialistische stromingen in de jaren dertig

I. Inleiding

Als men de opkomst van de georganiseerde illegaliteit na mei 1940 probeert te verklaren, kan men niet volstaan met het volgen van de gebeurtenissen en ontwikkelingen vanaf 1940. Om de geestelijke achtergrond beter te begrijpen is het noodzakelijk na te gaan in hoeverre en op welke gronden nauw aan elkaar verwante stromingen als fascisme en nationaal-socialisme werden bestreden in het decennium voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog en welke groeperingen of vooraanstaande en toonaangevende personen in de samenleving de uitdaging van deze jonge extremistische stromingen accepteerden en de confrontatie aangingen. Wat was de bijdrage van de rooms-katholieke Kerk, politiek-maatschappelijke krachten en intellectuelen? Legden zij een ethisch en/of rationeel fundament dat als verklaringsgrond kan dienen voor een actieve verzetshouding gedurende de bezettingsjaren? Anders gezegd: zijn er wortels in de jaren dertig te traceren die de verschijningsvormen en aard van de georganiseerde illegaliteit verhelderen en mogelijk tot op zekere hoogte kunnen verklaren?

Illegaal handelen was een uiting van een actieve - al dan niet principiële, al dan niet gewapende - strijd tegen een buitenlandse bezettende mogendheid en diens Nederlandse handlangers en tegen de maatregelen die samenhangen met de wensen en doelstellingen van het door die mogendheid opgedrongen nationaal-socialistische regime. In hoeverre waren de geesten in de jaren dertig gerijpt om een confrontatie met de bezetter c.s. aan te gaan en de daaraan verbonden consequenties te aanvaarden? Aan deze vraag moet een volgende gekoppeld worden: wat wist de doorsnee Nederlander van de betekenis, het gedachtengoed en de praktische implicaties van een fascistisch dan wel nationaal-socialistisch regime?¹

Onder invloed van de economische crisis en een gebrekkig functionerende parlementaire democratie neigde menigeen er aanvankelijk toe een afwachtende houding aan te nemen en meende positieve elementen te bespeuren in rechts-autoritair bestuurd landen als Duitsland, Portugal en Italië waar sprake leek te zijn van een economische opbloei. Tot begin 1934 daalde het aantal werklozen in Duitsland met maar liefst twee miljoen waardoor het nieuwe regime haar positie wist te versterken en aan prestige won. Achter dit schijnbaar spectaculair economisch succes gingen angstvallig verborgen gehouden doelstellingen schuil die erop waren gericht het land te herbewapenen en op zo kort mogelijke termijn klaar te stomen voor een nieuwe offensieve oorlog. De economische ervaring was dus in feite niet meer dan een neveneffect van de voorbereiding op zo'n oorlog. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog omschreef een buitenlandse waarnemer de toestand van de Duitse economie aldus: "Die Maschine knarrt und quietscht, läuft aber trotzdem mit überraschender Geschwindigkeit. Fast jedermann murr, aber jeder paßt sich an".²

Verblind door vooral de gunstige economische resultaten in Duitsland, Portugal (zie pagina 25) en Italië gingen sommigen in Nederland een stap verder en omhelsden kortere of langere tijd een van de Nederlandse exponenten van fascisme of nationaal-socialisme. Tot deze groep behoorden eveneens personen die naderhand deel uitmaakten van de illegaliteit. Velen keerden gaandeweg op hun schreden terug: de gebeurtenissen en ontwikkelingen in het buitenland, met name in Duitsland, lieten er geen twijfel over bestaan tot welke catastrofe deze rechts-autoritaire stromingen konden leiden. Keren we terug naar de oorspronkelijke vraag: traden er maatschappelijke krachten op de voorgrond die erin slaagden op overtuigende wijze en afdoende te waarschuwen; lukte het de bevolking te doordringen van de gevaren die aan fascisme en nationaal-socialisme waren verbonden?

In de volgende paragrafen zullen enkele landelijke ontwikkelingen in het kort worden geschetst waarna een globale uiteenzetting over de ontwikkelingen in Limburg volgt. Aangezien de bijdrage van de r.-k. geestelijkheid aan de georganiseerde illegaliteit in Limburg opvallend groot was, ligt het voor de hand dat ruime aandacht

wordt geschonken aan de rol en de standpuntbepaling van de r.-k. Kerk in Nederland en Limburg in het bijzonder.

II. Landelijk

II.1. Algemeen

De twee decennia tussen de beide wereldoorlogen, het Interbellum, stonden in het teken van de verzuiling, een gevolg van de democratisering van het kiesrecht sedert het einde van de 19e eeuw. Vooral de confessionele partijen profiteerden daarvan. In hun niet aflatende emancipatiedrift en hun streven naar soevereiniteit in eigen kring begonnen de meeste groepen in de samenleving met de uitbreiding en versterking van de eigen positie door het opbouwen van een “zuil”. Dat wil zeggen dat de overheid het de grote maatschappelijke groepen mogelijk maakte zich op alle denkbare terreinen volgens eigen inzicht en behoefte te organiseren. Deze ontwikkeling raakte in een stroomversnelling toen de regeringsmacht, na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917, in confessionele handen overging. Vooral het tot dan toe toonaangevend liberalisme moest een aanzienlijk deel van haar macht prijsgeven, maar behield invloed omdat de confessionele partijen de liberalen regelmatig opnamen in hun coalitieregeringen, delen van het liberale sociaal-economisch programma overnamen en de liberalen nog lange tijd invloedrijk waren op sociaal en cultureel gebied.³

Met name voor de confessionele partijen was het Interbellum een periode van stabilisatie, organisatie en consolidatie. Op bestuurs- en beleidsniveau leidde dat paradoxaal genoeg niet tot ernstige verdeeldheid: de christelijke partijen vormden een parlementaire meerderheid en waren - afgezien van de liberalen - bij gebrek aan acceptabele alternatieven tot elkaar veroordeeld. Omwille van de bestuurbaarheid van het land moesten telkens compromissen worden gesloten of moesten tussenoplossingen worden gezocht. Dat stond in schril contrast met hetgeen de politieke partijen hun kiezers beloofden. Er gaapte een steeds bredere kloof tussen de politieke praktijk en het principiële fundament waaraan de politieke

vertegenwoordigers van de verschillende zuilen hun macht ontleenden. Het resultaat was dat er politiek werd bedreven buiten de kiezers om en over hun hoofden heen. Van hen werd verwacht dat ze aan de afzonderlijke zuilen trouw bleven in ruil voor schouderklopjes en schone beloftes. Dit labiel mechanisme kon slechts bestaan dank zij de macht en invloed die de zuilen op hun aanhang uitoefenden.

Dat velen toch niet echt ingenomen waren met het functioneren van de parlementaire democratie trad in de jaren dertig aan het licht: de crisis der democratie werd, mede onder invloed van de economische crisis waarop de parlementaire democratie een passend antwoord schuldig bleef, een populair gespreksthema.⁴ Met belangstelling werd gekeken naar alternatieve stelsels zoals het corporatisme dat in sommige Zuideuropese landen vaste voet aan de grond had gekregen en daar ondanks bezwaren op de zegen van de rooms-katholieke Kerk mocht rekenen. Het oorspronkelijk, door de r.-k. Kerk bepleitte corporatisme ging uit van een organisch maatschappijbeeld: niet het conflict nam een centrale plaats in het corporatistisch denken in, zoals bij het socialisme en communisme, maar de harmonie tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen. Het corporatistisch ideaal was de organisatie der burgers in beroepsgroepen, een streven naar eenheid in saamhorigheid: samen leven als letterlijke opvatting van samenleving. De staat had niet meer dan een toezichhoudende functie en werd slechts dan geacht in te grijpen als tegenstellingen de harmonie dreigden te verstoren. De macht kwam, voor zover mogelijk, in handen van de beroepsgroepen of corporaties te liggen. Met andere woorden: het doel van het corporatisme was decentralisatie, een minimum aan staatsbemoeienis.

Dat het corporatisme vooral in katholieke kring veel weerklank vond lag voor de hand. Het sociaal-economisch corporatisme sloot nauw aan bij het sociale harmoniemodel, vervat in de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931). Door het oprichten van corporaties, waarin vertegenwoordigers van overheid, werkgevers en werknemers tot gemeenschappelijke besluiten moesten zien te komen, zouden klassentegenstellingen en klassenstrijd overwonnen worden. Daarmee was tevens een antwoord op het socialisme geformuleerd. De praktijk in met name

Italië en Duitsland toonde evenwel aan dat het oorspronkelijk corporatisme tot het tegendeel, namelijk tot een zeer autoritaire en centralistische bestuursvorm leidde. De besluitvorming op sociaal-economisch en politiek gebied ontbeerde vrijwel elk democratisch gehalte.⁵ Eigenlijk reeste slechts één land waarop velen binnen de katholieke gemeenschap hun hoop vestigden, het Portugal van Salazar. De hier toegepaste variant benaderde nog het meest het door de Kerk bepleitte sociaal-economisch corporatisme. Weloverwogen en zonder grote schokken transformeerde Salazar Portugal in een corporatistische staat. Daarbij volgde hij de ontwikkelingen in Italië op de voet en nam hij telkens die elementen over die hij bruikbaar achtte in de Portugese situatie of paste die aan. Hij bouwde het corporatisme in tegenstelling tot Italië vanaf de basis op en legde het minder dwingend op. De Portugese corporaties waren in afwijking van de Italiaanse géén staatsorganen: zowel hun macht als invloed waren beperkt. Zij hadden vooral een adviserende taak. Salazars aanpak wierp vruchten af, de economie trok aan. Hoewel hij een totalitaire staatsvorm en een dictatuur afwees, toonde de Portugese premier zich een voorstander van een krachtig, autoritair staatsgezag, gepersonifiëerd in een “sterke man”. Aldus ontwikkelde Portugal zich in snel tempo tot een eenpartijstaat waarin geen ruimte bestond voor oppositie. Die kreeg te maken met de P.I.D.E., de gevreesde geheime politie.⁶

Menig politicus in Nederland wees een autoritaire bestuursvorm niet zonder meer van de hand omdat de politieke verdeeldheid een slagvaardig beleid in de weg stond. De krachtige aanpak van leiders als Salazar en Mussolini wekten aanvankelijk grote verwachtingen. Niettemin beseften de meeste politici, die een van de Zuideuropese corporatistische modellen tot uitgangspunt van hun theorieën namen, dat de Nederlandse samenleving pluralistisch was en de bevolking de homogeniteit ontbeerde om dergelijke staatsinstellingen en maatschappijopvattingen te accepteren.⁷

II.2. Rechts-autoritair protest en de bestrijding ervan

Onlustgevoelens die grotendeels voortkwamen uit een als verlamd ervaren verdeeldheid en verzuiling, gekoppeld aan een

matig functionerende en niet tot de verbeelding sprekende parlementaire democratie, ontevredenheid over het halsstarrig vasthouden aan conservatieve denkbeelden bij de bestrijding van de economische crisis, angst voor links-radicale stromingen die na de Eerste Wereldoorlog overal in Europa tot onrust hadden geleid en angst voor verlies van inkomen, invloed en maatschappelijke positie en status: het zijn allemaal factoren die in de historiografie worden aangedragen als verklaring voor de aantrekkingskracht van het fascisme en het nationaal-socialisme. Beide stromingen ontleenden veel van hun vitaliteit en dynamiek aan dergelijke onlustgevoelens. Talrijke fascistische en nationaal-socialistische partijtjes traden gedurende het Interbellum voor het voetlicht, maar verwierven geen aanhang van betekenis. Hoewel de hier genoemde sentimenten zonder twijfel een spoor trokken door delen van de samenleving, werden de kiezers er klaarblijkelijk niet in die mate door beïnvloed dat zij er hun politieke keuze door lieten bepalen. De onlustgevoelens vermochten het electoraat niet massaal los te weken van de traditionele politieke en levensbeschouwelijke hoofdstromingen, die sterk genoeg waren verankerd in de samenleving en die ernaar streefden de angst- en wraakgevoelens zoveel mogelijk weg te nemen, al was daar tijd mee gemoeid. Bovendien werden de fascistische en nationaal-socialistische partijtjes vrijwel zonder uitzondering gekenmerkt door onderling gekrakeel, zodat het electoraat er eerder door werd afgeschrokken dan aangetrokken. Anders was dat met de in december 1931 door Anton Mussert opgerichte N.S.B. Zijn partij speelde eveneens in op de hierboven gesignaleerde negatieve sentimenten die juist toen onder invloed van de snel om zich heen grijpende economische crisis werden aangewakkerd en versterkt. Een sterk en autoritair centraal gezag vertaald in het leidersbeginsel en de absolute staat, totale volkseenheid in plaats van klasse- en partijtegenstellingen en democratie, het opwerpen van een laatste dam tegen het oprukkend communisme en socialisme: ze vormden wezenlijke elementen van de boodschap waarmee Musserts beweging zich tot de kiezers richtte. Tot 1935 wekte de N.S.B. de indruk een uiterst rechtse en nationalistische partij te zijn, die nog binnen het traditionele Nederlandse politieke spectrum paste. Dank zij een vaag en rekbaar programma verwierf de partij aanhang onder alle lagen van de bevolking. Dat

was mede te danken aan de organisatorische kwaliteiten van Mussert. Zo legde hij bijvoorbeeld in navolging van de Duitse N.S.D.A.P. een sterk accent op uiterlijke stijl. Bovendien kwam Mussert als degelijk en fatsoenlijk over en omringde hij zich met personen in wie menigeen vertrouwen stelde. Bij de provinciale statenverkiezingen van 1935, een jaar van aanhoudende economische depressie, behaalde de N.S.B. na een rustige en gematigde campagne bijna acht procent van de stemmen.⁸ Hoger zou de partij nooit scoren. De dalende tendens die na 1935 inzette had zowel interne als externe oorzaken.

De vaagheid en kleurloosheid van Mussert en zijn programma bood veel ruimte voor invloeden van buitenaf. Al in de loop van 1934 zette een radicaliseringsproces in, vooral onder invloed van de Duitse zusterpartij, de N.S.D.A.P. Het staatsabsolutisme werd stilaan losgelaten ten faveure van rassenleer en anti-semitisme. De staat stond niet langer centraal, maar het volk: volk in de betekenis van eenheid van bloed en bodem. Hele passages uit het programma van de N.S.D.A.P. werden klakkeloos overgenomen. Voorts mocht de agressieve buitenlandse politiek van Duitsland en Italië op de onvoorwaardelijke steun van de N.S.B. rekenen. Ook naar buiten werd haar optreden steeds radicaler: scheldkanonnades tegen de regering en de overige politieke partijen en hun vertegenwoordigers werden de vaste instrumenten van politiek bedrijven. Doelbewust zocht de partij haar heil in provocaties en het verstoren van de openbare orde. Met de komst van M.M. Rost van Tonningen in augustus 1936, een felle anti-semiet en anti-clericaal, kreeg het radicaliseringsproces een nieuwe impuls. Bovendien boterde het niet tussen Mussert en deze ambitieuze nieuwkomer.

Door zich in toenemende mate te identificeren met de N.S.D.A.P. werd de N.S.B. in de tweede helft van de jaren dertig in feite een satelliet van een buitenlands regime. Daarmee plaatste de partij zich buiten het traditionele politieke bestel en raakte steeds verder geïsoleerd. Niet alleen hield een deel van het kader van het eerste uur het weldra voor gezien, ook een aanzienlijk deel van de electorale aanhang liep weg toen duidelijk werd dat de N.S.B. zich ontwikkelde tot een de stabiliteit ondermijnende revolutionaire beweging.⁹

Had de N.S.B. haar afnemende populariteit geheel en al aan zichzelf te wijten? Het antwoord luidt nee. Na het verkiezings-succes van 1935 was een tegenoffensief op gang gekomen. Bij de zuilen groeide de angst voor een verdere opmars van het nationaal-socialisme. Het electoraat was immers minder stabiel gebleken dan verwacht. De Kerken en de confessionele partijen begonnen de dreiging serieus te nemen en zetten de tegenaanval in. Hetzelfde deden de sociaal-democraten, de communisten en de vakverenigingen. In het sociaal-democratisch propagandabladd "Vrijheid, Arbeid, Brood" bijvoorbeeld werd met nadruk op de gevaren en de dreiging van het nationaal-socialisme gewezen. De liberalen lieten dat meer over aan het particulier initiatief. Aldus slaagden de zuilen er dank zij hun controle-mechanismen in een ernstige infectie van het electoraat met nationaal-socialistische opvattingen te voorkomen. De regering op haar beurt trachtte het overheidsapparaat vrij te houden van nazi-invloeden door op 28 december 1933 het lidmaatschap van de N.S.B. aan ambtenaren te verbieden. Voor militairen gold het verbod al sedert 30 januari 1933. Dergelijke maatregelen sorteerden overigens niet het gewenste effect: menigeen uit die beroepsgroepen bleef in het geheim toch lid van de N.S.B., terwijl anderen demonstratief ontslag namen en zich door de N.S.B. als martelaren lieten toejuichen. Een andere regeringsmaatregel betrof het uniformverbod, dat op 15 september 1933 van kracht werd. In aansluiting daarop werden in 1936 alle particuliere weerkorpsen verboden. Beide maatregelen troffen de N.S.B. omdat de partij in navolging van de N.S.D.A.P. over eigen uniformen, rangen en een weerkorps (W.A.) beschikte. Het is echter onwaarschijnlijk dat deze verbodsbepalingen verantwoordelijk waren voor de tanende populariteit van de partij. Zo moet er ook gewicht worden toegekend aan de in juni 1935 opgerichte beweging Eenheid Door Democratie (E.D.D.). Aan de hand van talrijke publikaties en het organiseren van manifestaties trachtte E.D.D. de publieke opinie te beïnvloeden en aldus een bijdrage te leveren aan de versterking van de oppositie tegen het nazisme. Hetzelfde geldt voor het in juni 1936 opgerichte Comité van Waakzaamheid. Frankrijk kende al eerder zulke comités. De interne tegenstellingen waren in het Nederlandse comité evenwel zo groot dat de effectiviteit er onderleed. Naderhand raakte het comité in communistisch vaarwater en

boette aan betekenis in. Ontegenzeglijk nam een aantal Nederlandse intellectuelen actief deel aan de bestrijding van het nazisme, maar hun aandacht verslaptte tegen het einde van de jaren dertig omdat de N.S.B. schijnbaar over haar hoogtepunt heen was en de dreiging die ervan uitging niet langer als acuut werd beschouwd. De meeste intellectuelen bleven op politiek gebied overigens tamelijk onverschillig.¹⁰

Zowel de ontwikkelingen binnen de N.S.B. als het maatschappelijk-politiek tegenoffensief nam het nazisme de wind uit de zeilen. Voorts raakte men steeds meer en beter geïnformeerd over de gebeurtenissen en excessen die zich in Duitsland afspeelden. Bovendien was er sedert de tweede helft van de dertiger jaren sprake van een aarzelend economisch herstel, waardoor de ergste gevolgen van de crisis enigszins getemperd werden en de extremistische tendensen binnen het electoraat afnamen. De kentering bleek bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937: de aanhang van de N.S.B. slonk van bijna acht procent naar ruim vier procent. Onder invloed van Rost van Tonningen en de ontwikkelingen in Duitsland radicaliseerde de N.S.B. nog meer en isoleerde zichzelf daardoor volledig. Bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Wereldoorlog, in 1939, daalde het percentage zelfs tot beneden de vier procent.

II.3. Rechts-autoritair protest in katholieke kring en de bestrijding ervan

Meer dan eens is getracht verband te leggen tussen fascisme en katholicisme. Dat is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de fascistische sociaal-economische maatschappijordening verwantschap vertoonde met de in katholieke kring bepleitte oplossing van het sociale vraagstuk. Toch ligt de aangelegenheid complexer. Los van de vraag hoe de theorie van het corporatisme moet worden gewaardeerd, staat vast dat een wezenlijk onderscheid moet worden gemaakt tussen de katholieke theorie en de fascistische praktijk. In de Nederlandse situatie geldt ongetwijfeld dat een katholiek aanhanger van de corporatieve gedachte niet gemakkelijk de overstap naar het fascisme zal hebben gemaakt. Sleutelbegrippen als politie-

ke eenheid en sociale harmonie kenmerkten het katholieke streven; daarin pasten geen afwijkende politieke stromingen, ook geen fascistische; teminder omdat het corporatisme in de praktijk meer en meer van zijn beginselen verwijderd raakte.

Een relatie tussen fascisme en katholicisme moet elders worden gezocht. Vermoedelijk biedt het rechts-autoritair protest in katholieke kring betere aanknopingspunten. De wortels van dit protest lagen in de 19e eeuw, een tijdvak dat bij de katholieken in het teken stond van de tegenstelling tussen een zogeheten “open” en een “gesloten” katholicisme, een antithese die voortkwam uit de vraag welke houding de Kerk tegenover de moderne samenleving moest aannemen. De aanhangers van een open katholicisme streefden ernaar de verworvenheden op cultureel en wetenschappelijk gebied te integreren in hun denken over de Kerk en haar leer in de hoop moderne samenleving en Kerk met elkaar te verzoenen en de kloof tussen beide te overbruggen of in elk geval te verkleinen. Daarbij verkozen zij voort te bouwen op de verworvenheden van de Verlichting en de Franse Revolutie. Sommige voorstanders van het vooruitstrevend open katholicisme lokten van tijd tot tijd heftige discussies uit, omdat ze er in de optiek van conservatievere Kerkdienaren niet voor terugschrokken aan katholieke dogma's te tornen.

De aanhangers van het gesloten katholicisme vertegenwoordigden een behoudzuchtigere stroming binnen de Kerk. Zij gaven absolute prioriteit aan het zuiver houden en bewaren van de katholieke geloofsleer en aan de kerkelijke hiërarchische traditie waarin slechts gehoorzaamheid aan de Paus paste. De ideeën van de Franse Revolutie wezen zij zonder meer van de hand evenals de opvatting dat een verzoening mogelijk was tussen Kerk en moderne, in casu liberale samenleving. Geruime tijd wisten de representanten van het gesloten katholicisme zich verzekerd van de steun van de achtereenvolgende Pausen.

Tijdens het pontificaat van Leo XIII (1878-1903), een Paus die de wetenschapsbeoefening onder katholieken krachtig stimuleerde, veranderde dit beeld ingrijpend. Hij stond open voor de cultuurproblemen en geestelijke en materiële noden van zijn tijd. Tevens trachtte hij de kloof tussen het open en het gesloten katholicisme te overbruggen. Leo XIII onderkende dat de Kerk door het starre

vasthouden aan de conservatieve visie achterop raakte en door geen antwoorden te geven op talrijke maatschappelijke vraagstukken in een toenemend isolement kwam te verkeren. Vanzelfsprekend grepen de voorstanders van een open katholicisme, waartoe veel liberaal georiënteerde katholieken behoorden, de nu geboden kans met beide handen aan.¹¹

Hoewel er kort voor Leo's dood al tendensen zichtbaar werden die op een kentering wezen, kwam het onder zijn opvolger, Pius X (1903-1914), tot een heftige reactie. Diens pontificaat werd niet alleen gekenmerkt door het hechte vasthouden aan de zuivere geloofsleer, maar tevens door het integralisme, als reactie op wat omschreven werd als het "modernisme". Dit modernisme, een vaag en rekbaar begrip, was een verzamelnaam voor alles wat samenhang met het streven dat gericht was op het verzoenen en waar mogelijk integreren van de verworvenheden van de moderne cultuur en wetenschap met de leer en het functioneren van de Kerk. Onder aanvoering van de Romeinse priester U. Benigni kregen de integralisten of integraal-katholieken en degenen die zich er uit opportunistische motieven bij aansloten ruimschoots gelegenheid een ongekend felle jacht te openen op alles wat zij als modern beschouwden. Ofschoon de integraal-katholieken niet meer dan een kleine, onderling ruziënde minderheid binnen de Kerk vertegenwoordigden, konden ze zich beroepen op de encycliek "Pascendi" van 1907 waarin Pius X het modernisme in uiterst felle bewoordingen veroordeelde. Vanwege de onduidelijke omschrijving van het modernisme verschaft Pius X de integralisten met deze encycliek een instrument waarmee ze alle vooruitstrevende en vernieuwende uitingen en stromingen in de samenleving te lijf konden gaan en verketteren. Daarbij richtten ze hun pijlen vooral op de vermeende gevaarlijkste vijanden van de Kerk, die niet erbuiten maar erbinnen werden gezocht. In dit verband dook andermaal de naam Benigni op, de integralist bij uitstek die zich deed kennen als anti-democraat en aanhanger van het leidersbeginsel. In dat laatste stond hij overigens niet alleen. Naderhand koos hij voor het fascisme en maakte hij geen geheim van zijn anti-semitisme. Andere integralisten volgden in zijn voetspoor.¹²

De opvolger van Pius X, Benedictus XV (1914-1922), maakte snel een einde aan de invloed van de integralisten in Rome wat overi-

gens niet wegneemt dat het rancuneuze en onverdraagzame karakter ervan nog geruime tijd nasmeulde. In Nederland, waar het modernisme in tegenstelling tot landen als Frankrijk weliswaar weinig voorstelde, werd een soort achterhoedegevecht geleverd tussen de bisdommen Haarlem en Roermond. De Haarlemse bisschop C.J.M. Bottemanne verdacht namelijk de Limburgse priester en sociale pionier H.A. Poels van modernisme. Daarmee draaide de Haarlemse prelaat de zaak in zekere zin om. Poels was namelijk een verklaard tegenstander van het integralisme. Een schriftuur van Benigni kenschetste hij eens als een “afschuwelijk voorbeeld van dweepzucht en intellectuele oneerlijkheid”. Ook Bottemannes opvolger, mgr. A.J. Callier, gaf de vertolker van het integralisme in Nederland, de priester M.A. Thompson, de ruimte om de Roermondse bisschop, mgr. J.H. Drehmanns, het Roermonds seminarie en een groot deel van de Limburgse clerus eveneens van modernistische opvattingen te beschuldigen. Klaarblijkelijk was nu de maat vol. De nieuwe Roermondse bisschop, mgr. L.J.A.H. Schrijnen, liet het er niet bij zitten en ging kort na zijn ambtsaanvaarding in 1914 in de tegenaanval. Hij wist dat er een internationale beweging tegen het integralisme op gang was gekomen, een informatie die hem vermoedelijk via Poels met zijn talrijke contacten in binnen- en buitenland had bereikt. Schrijnen slaagde erin de bisschoppen te mobiliseren tegen hun Haarlemse ambtgenoot.¹³ Navolgers van M.A. Thompson maakten gedurende de jaren twintig een evolutie in fascistische richting door. Thompsons medewerker, de publicist dr. E.G.H. Verviers, legde naderhand een relatie tussen de bestrijding van het modernisme en het ontstaan van een geestelijk klimaat waarin het fascisme kon gedijen.¹⁴ Sommige jonge katholieke kunstenaars en intellectuelen, vooral letterkundigen, die na de Eerste Wereldoorlog in een heftig generatieconflict verwickeld waren geraakt, voelden zich thuis in dit klimaat. Met de invoering van het algemeen kiesrecht was de emancipatie van het katholieke volksdeel goeddeels voltooid: de beloning van een jarenlange emancipatiestrijd, gevoerd door de oudere generatie. De jongeren radicaliseerden en namen met een zekere afschuw kennis van de politiek van compromissen waarmee de strijd was gevoerd. Zij huiverden bij de gedachte dat dit het politiek credo voor de toekomst zou zijn. De door interne belan-

gentegenstellingen en tegenstrijdige inzichten geplaagde R.K.S.P. kon hier weinig tegenoverstellen. De gedachte dat de R.K.S.P. als katholieke emancipatiebeweging dreigde te vervallen tot een kerkelijk allegaartje van elkaar bestrijdende sociale groepen waarbij de conservatieve, kapitalistisch-liberale vleugel, die gedomineerd werd door vertegenwoordigers van boven de grote rivieren, telkens weer aan het langste eind trok, vervulde deze jongeren met afschuw. Teneinde te kunnen regeren was de R.K.S.P. aangewezen op coalities met protestanten en liberalen en het sluiten van compromissen. Een beleid van vlees noch vis, kleurloos en smakeloos, zo ervoeren deze jongeren de gevoerde politiek. Als remedie en in antwoord op het materialisme en atheïsme van hun tijd kozen ze voor een hernieuwing en intensivering van de emancipatiestrijd. Die behoefde niet langer tolerant te zijn en gericht op het sluiten van compromissen. Integendeel, de strijd moest alles omvattend zijn: de katholieke beginselen moesten in de staat en in de samenleving verwerkelijkt worden. Deze strijdbaarheid vond onder meer een uitlaatklep in felle aanvallen op de verfoeide R.K.S.P., waarmee tevens de weg werd vrij gemaakt voor een verwerping van het parlementair stelsel en de democratie.¹⁵ Deze “herstelbeweging” vertoonde dus bepaalde trekken van het integralisme. In een reactie op de links gerichte stromingen die na de Eerste Wereldoorlog waren ontstaan, stelde zij zich het herstel van het ware, hiërarchische gezag tot doel. Dit zou toevertrouwd moeten worden aan een kleine groep krachtige, superieure regeerders. Dat ware gezag was in hoogste instantie afkomstig van God. Via het integralisme en de herstelbeweging, die anti-democratisch was en zich tegen de R.K.S.P. afzette, kon vrij gemakkelijk de stap naar het fascisme worden gezet.

De evolutie in fascistische richting is goed te volgen aan de hand van een aantal tijdschriften zoals “Vreugde”, “Katholieke Staatskunde”, “Opbouwende Staatskunde”, “Politiek Herstel”, “Aristo”, “De Vaderlander”, “De Bezem”, “De Valbijn”, “De Paal”, “De Christophore” en “De Dijk”. Rond deze bladen, waarvan de meeste slechts een kort leven beschoren was, groepeerden zich de rechts georiënteerde, ontevreden katholieke jongeren gedurende het Interbellum.¹⁶

Twee bewegingen, die aansloten op de herstelbeweging, oefenden aantrekkingskracht uit op het katholieke volksdeel: Zwart Front en het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso). Zwart Front, op 5 mei 1934 opgericht door Arnold Meijer, sloot niet alleen aan op de herstelbeweging maar paste bovendien in de traditie van de Nederlandse fascistische bewegingen uit de jaren twintig. De cultuurpessimist Meijer beschouwde het parlementaire stelsel en de democratische rechtstaat als een ramp. Als alternatief bepleitte hij een terugkeer naar de christelijke beginselen waarbij hij voor de Kerk een belangrijke rol inruimde. Hij toonde zich een voorstander van een sterk en autoritair staatsgezag. Zwart Front was een nationalistische, revolutionair-fascistische beweging met anti-semitische trekken, die op sociaal-economisch gebied een corporatieve maatschappelijke ordening voorstond. De beweging hing evenals het hierna te bespreken Verdinaso de Grootnederlandse gedachte aan: een samengaan van Nederland, Nederlands Vlaanderen en Frans Vlaanderen. Zwart Front appelleerde vooral aan de “kleine man”, waardoor het een proletarisch karakter had. Toch bleef de aanhang zeer beperkt: de verkiezingen van 1937 liepen op een fiasco uit. Slechts in enkele kieskringen in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg verwierf Meijers beweging enige aanhang.¹⁷

De in oktober 1931 door Joris van Severen opgerichte rechts-radicalen beweging Verdinaso was uit België komen overwaaien. Dat een aantal katholieke jongeren de overstap naar Verdinaso maakte hield nauw verband met de redactie van het tijdschrift “De Christophore”. Nadat de redactieleden in 1934 tot Verdinaso waren toegetreden, volgden in hun kielzog een aantal studenten uit de verschillende universiteitssteden. Aanvankelijk streefden Van Severen c.s. de vereniging van Vlaanderen en Nederland na, maar in 1934 werd dit uitgebreid tot de Bourgondische zeventien gewesten (ongeveer de omvang van de huidige Benelux). Dat viel niet goed. Verdinaso bepleitte een autoritaire, corporatieve ordening naar Portugees model, een sterk en krachtig staatsgezag (leidersbeginsel) en was anti-semitisch en anti-marxistisch.¹⁸ Evenals Zwart Front deelde Verdinaso in de dalende aantrekkelijkheid waaraan trouwens alle (semi-) fascistische en nationaal-socialistische partijen in de tweede helft van de jaren dertig leden.

In de bestrijding van fascisme en nationaal-socialisme door het Vaticaan school aanvankelijk een opportunistisch en niet-principieel element. In zijn encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) beschreef paus Pius XI in algemene termen een sociaal-economische politiek die het best gerealiseerd kon worden door middel van een gematigd corporatieve bestuursvorm. De concrete invulling was afhankelijk van plaatselijke omstandigheden. Mussolini's Italië kende een autoritair corporatief regime dat weliswaar niet volledig op het katholieke model aansloot - Pius XI bekritiseerde het regime van Mussolini in zijn encycliek - maar er niettemin veel aanknopingspunten mee had. In katholieke kring bestond verdeeldheid inzake de interpretatie van de encycliek: sommigen omhelsden het fascisme terwijl anderen ernaar streefden maatschappij en politiek een zo democratisch mogelijk gehalte te geven en zich juist felle tegenstanders van het fascisme toonden. Deze tegenstelling, gevoegd bij de eisen der internationale diplomatie, leidde bij de hoogste kerkelijke autoriteiten tot een zekere ambivalentie. De Kerk wenste de gelovigen in de fascistische en nationaal-socialistische landen niet in de steek te laten of het risico te lopen hen van zich te vervreemden. Er werd gezocht naar een *modus vivendi* met de rechts-autoritaire regimes die onder meer tot uitdrukking kwam in de concordaten met Mussolini (11 februari 1929) en Hitler (20 juli 1933).

In andere landen, zoals Nederland, waren het fascisme en het nationaal-socialisme weliswaar niet meer dan een politiek randverschijnsel, maar er ging toch een reële dreiging vanuit. De kerkelijke gezagsdragers in die landen hadden uiteraard meer bewegingsvrijheid bij het bestrijden van de rechts-autoritaire stromingen. Ze genoten aanvankelijk voorzichtige en cryptische steun van het Vaticaan. Omdat zowel het gematigd als het autoritair corporatisme ook onder de Nederlandse katholieken school maakten, was de bestrijding defensief van karakter en in de eerste plaats gericht op de bescherming en instandhouding van de eigen zuil. Binnen de R.K.S.P. gingen steeds meer stemmen op om wezenlijke elementen van het corporatisme in het partijprogramma op te nemen. Zover kwam het niet. Dissidentisme moest worden tegengegaan en de eenheid der katholieken mocht onder geen beding worden verbroken.¹⁹

Ofschoon de bisschoppen in hun ijver de katholieke discipline en eenheid te bewaren in de jaren twintig al een enkele keer tegen de overigens niet talrijke fascistten waren uitgevaren, werden ze pas echt actief in 1934. Dat had alles te maken met de groeiende populariteit van met name de N.S.B. In een herderlijk schrijven van 2 februari 1934 gaf het episcopaat voor het eerst een duidelijk omlinjende visie op het fascisme en nationaal-socialisme. Enkele citaten: “En al mogen het dan waar zijn, dat de fascistische en de nationaal-socialistische partijen in ons land zich niet onomwonden voor den “totalen staat” uitspreken, toch moeten Wij wijzen op meerdere grootere gevaren, welke van die partijen te duchten zijn. Vooreerst bedenke men, dat die stroomingen bij ons, ook al zouden zij nu nog niet het verderfelijk beginsel van het staatsabsolutisme aanvaarden, vroeg of laat zeer zeker onder den invloed van deze staats- of natievergoding zullen geraken. (...) Vervolgens vergete men niet dat de leiders ener beweging niet altijd de eigenlijke leiders blijven, maar zelf meermalen geleid en gestuurd worden door anderen, die de volle consequenties der theorieën, waarop de beweging steunt, in praktijk willen brengen. (...) Bovendien is het meer dan waarschijnlijk, dat elk fascisme en nationaal-socialisme in Nederland op den duur zal beheerscht worden door een groep personen, die in meerderheid onze wereldbeschouwing niet deelen. (...) Wanneer in een land met gemengde bevolking als het onze, een ongecontroleerde macht alles bestuurt met miskenning van alle ander recht, kan volstrekt niemand voorzien, waarheen dit, wellicht ook tegen de bedoeling der leiders zelve in, voeren kan en hoeveel goeds, zelfs bij een kortstondig bestuur, belemmerd of zelfs voor goed vernietigd kan worden. (...) Wie dan ook moedwillig de eenheid verbreekt, wie streeft naar het groot en machtig maken van een fascistische of nationaal-socialistische partij, hoe dan ook gericht, wie zich bij die partij aansluit of haar propageert, is zich zijn heiligen plicht jegens het waarachtig volksbelang niet voldoende bewust. (...) Wij waarschuwen U tegen de onvermijdelijke gevaren zoowel van het verbreken der katholieke eenheid als van het zich groepeeren tot neutrale bonden en partijen. Met nadruk willen Wij hieraan toevoegen, dat dezelfde waarschuwing geldt ook voor die katholieken, die zonder zich bij de fascistische of nationaal-socialistische partijen aan te sluiten, onder hun geloofsgenooten

een eigen, zelfstandige beweging in het leven willen roepen, welke de ideeën en gevoelens dezer partijen aankweekt. (...) Wie ondanks dit Ons waarschuwend woord meenen hun eigen inzichten te moeten doordrijven, mogen weten, dat zij een zwaren verantwoordelijkheid op zich laden en dat zij zich tegenover God en hun geweten hebben te verantwoorden over hun kortzichtige roekeloosheid. De Bisschoppen mogen en zullen voorts niet dulden, dat personen, die functies bekleeden, welke meer direct aan hun rechtsmacht onderworpen zijn of als vertegenwoordigers der katholieke actie (lekenapostolaat onder leiding van de Kerk, auteur) kunnen beschouwd worden, ijveren voor het fascisme of nationaal-socialisme of zich bij een van die groepeerings aansluiten. Zowel die aansluiting als die actie verbieden Wij daarom aan Onze priesters en geestelijke personen, aan leden van Kerk- en armbesturen, aan leiders van katholieke organisaties of katholieke instellingen, alsook aan al degenen, die in ons katholiek onderwijs werkzaam zijn, voor zoover aan de bisschoppelijke rechtsmacht onderworpen”.²⁰

Aartsbisschop J.H.G. Jansen en de overige bisschoppen leken vooralsnog de instrumenten te missen waarmee deze stromingen op principiële gronden konden worden bestreden, maar ze onderkenden de gevaren. Ze wezen met nadruk op het staatsabsolutisme en de te verwachten nadelige gevolgen voor Kerk en samenleving. Binnen de recentelijk bevochten machtsverhoudingen in Nederland mocht geen ruimte worden geboden voor een ondermijning van de status quo. Voor zover het binnen hun machtsbereik lag verboden de bisschoppen propaganda voor en lidmaatschap van fascistische of nationaal-socialistische bewegingen. Het katholiek bolwerk moest ervan gevrijwaard blijven. De moeizaam bevochten emancipatie en de katholieke eenheid, voorwaarde om op landelijk niveau macht en invloed te kunnen uitoefenen, mochten onder geen beding aan het wankelen worden gebracht. Bovendien gingen de bisschoppen ervan uit dat elk staatkundig stelsel de Kerk volledige vrijheid moest garanderen om haar bovennatuurlijke zending te kunnen vervullen. Juist daar was men bij de Nederlandse fascistische en nationaal-socialistische stromingen niet zeker van.

De waarschuwing van het episcopaat sorteerde niet het gewenste effect, want de N.S.B. behaalde in 1935 bijna acht procent van de

stemmen. Vooral in Zuid-Limburg, waar het katholiek dissidentisme al enige tijd welig tierde en Duitse nazi's intensieve propaganda voerden, scoorde de beweging van Mussert in verschillende gemeenten zeer hoog: tot boven 25 procent. De vrees voor verbreking van de katholieke eenheid leek bewaarheid te worden. Er kwam een krachtig tegenoffensief op gang. In februari 1936 werd de aan een hartkwaal lijdende mgr. Jansen opgevolgd door zijn coadjutor, dr. J. de Jong, die een meer geprononceerde mening over het fascisme en nationaal-socialisme had. Dat bleek al in een herderlijke brief van 6 mei 1936, waarin de bisschoppen een aanzienlijk radicaler en principiëler standpunt jegens de N.S.B. innamen: "Voor ruim twee jaar hebben Wij U in een herderlijk schrijven gewaarschuwd tegen de gevaarlijke stroomingen van onzen tijd, vooral op staatkundig gebied. Ofschoon Ons schrijven duidelijk genoeg was, hebben sommigen door gewrongen uitleg (vermoedelijk doelden de bisschoppen op pogingen van N.S.B.-zijde katholieke kiezers te lokken, auteur) daarvan misbruik gemaakt. Het feit dat de gevaren, waarop Wij U toen wezen, duidelijker aan het licht zijn getreden, maakt het Ons tot plicht nogmaals het woord tot U te richten.

Wij blijven heilig overtuigd, dat de Kerk in ons Vaderland in hooge mate geschaad en dat zelfs haar heilzame werking grotendeels onmogelijk zou gemaakt worden, als de beweging van het Nationaal-Socialisme de overhand zou krijgen. Daarom verklaren Wij, als Herders uwer zielen, die diep Onze verantwoordelijkheid gevoelen, dat zij, die aan deze partij in belangrijke mate steun verleen, niet tot de H.H. Sacramenten kunnen worden toegelaten".²¹

In een toelichting werd het schrijven nader gepreciseerd: "De verklaring die thans wordt gegeven, gaat alleen over de N.S.B.; dus niet gelijk het mandement van 2 februari 1934, over al "de verschillende fascistische en nationaal-socialistische stroomingen ten onzent". Wat over deze in het vorige mandement gezegd is, behoudt ten volle zijn kracht, doch op grond van het feit, dat de gevaren, waarop toen werd gewezen, praktisch vooral van de kant der N.S.B. te vreezen zijn, is de nieuwe verklaring tot deze beweging beperkt. (...) De bisschoppen hebben niet alleen maar gewaarschuwd of de geloovigen slechts vermanend op hun plicht gewe-

zen; neen, zij hebben krachtens de volheid van hun gezag de N.S.B. beslist veroordeeld, een authentieke besliste uitspraak gegeven, die allen in geweten bindt”. Voorts bevatte de toelichting een tamelijk nauwkeurige omschrijving van hetgeen als ongeoorloofd beschouwd moest worden, wie bedoeld werden met de zinsnede “in belangrijke mate steun verlenen” en hoe de zielzorg jegens de N.S.B. moest optreden.²²

Eind mei 1936 uitte Paus Pius XI zich met betrekking tot het mandement tegenover mgr. A.F. Diepen van Den Bosch aldus: “C’est votre droit et votre devoir”. Diepen maakte eruit op dat de Paus het standpunt van het Nederlands episcopaat billijkte.²³ Bijna een jaar later, op 14 maart 1937, verbrak Pius XI het stilzwijgen en publiceerde hij de encycliek “Mit Brennender Sorge”. Daarin sprak hij zijn bezorgdheid uit over de ontwikkelingen in Duitsland, waar de strijd tussen Kerk en staat sedert 1934 in alle hevigheid woedde. Door het nationaal-socialisme op principiële, op de katholieke geloofsleer gebaseerde gronden af te wijzen, vormde de encycliek een belangrijke steun in de rug van het Nederlands episcopaat.²⁴

Een van de felste bestrijders van het nazisme in Duitsland was de jezuïet F. Muckermann. Nadat in juni 1934 een aantal katholieke voormannen van het toneel was verdwenen, besloot Muckermann, die zelf al enige tijd mikpunt was van een hetzecampagne, zijn woonplaats Münster te verlaten. Hij vertrok naar Oldenzaal waar hij in augustus 1934 met een uitgeweken Duitse journalist begon met de uitgave van een weekblad, “Der Deutsche Weg”. De oplage bedroeg twee- tot drieduizend exemplaren, voornamelijk bestemd voor in het buitenland woonachtige Duitsers. Voor Muckermann stond vast dat met het nationaal-socialisme geen vergelijk mogelijk was. Hij hekelde de houding van het Duitse en Oostenrijkse episcopaat, het concordaat tussen Hitler en het Vaticaan en, tot het verschijnen van de encycliek “Mit Brennender Sorge”, het uitblijven van een duidelijk standpunt van het Vaticaan met betrekking tot het nationaal-socialisme. Ook trok de jezuïet fel van leer tegen allerlei uitwassen van het nazi-regime zoals de internering van (vermeende) tegenstanders van het regime in concentratiekampen, het anti-semitisme - “Der Deutsche Weg” liet zich overigens soms

zelf anti-semitisch uit - en gedwongen sterilisatie. Muckermann illustreerde zijn aanvallen met voorbeelden uit de praktijk en trachtte ze met religieuze en wetenschappelijke argumenten te onderbouwen. De toon was populair en emotioneel zodat het betoog soms nogal ongenueanceerd overkwam en hij vaak in herhaling verviel. “Der Deutsche Weg” en Muckermanns onverbloemde tirades veroorzaakten een storm van protest vanuit Duitsland. Dat leidde er na twee jaar toe dat pastoor F.J.M. Stokman uit Oldenzaal het hoofdredacteurschap op zich nam. Voor het overige bleef alles bij het oude. Tot mei 1940 bleef “Der Deutsche Weg” verschijnen. Muckermann en zijn blad genoten kennelijk zoveel aanzien, overigens niet alleen in katholieke kring, dat van hogerhand vrijwel niets werd ondernomen. Aartsbisschop De Jong bijvoorbeeld noemde het tijdschrift zijn lijfblad. Bovendien was Muckermann een veel genode spreker op bijeenkomsten van katholieke organisaties en op door katholieken georganiseerde studiedagen.²⁵

Niet alleen het episcopaat en publicisten als Muckermann stelden zich strijdbaar op tegen fascisme en nationaal-socialisme. Het landelijk Rooms Katholiek Werklieden Verbond (R.K.W.V.) volgde de lijn van de bisschoppen, wees fascisme en nationaal-socialisme af en beklemtoonde de eenheid der katholieken. Ook de R.K.S.P. schaarde zich achter de episcopale directieven, maar voerde voor het overige geen actief bestrijdingsbeleid.²⁶ Fractievoorzitter mr. P.J.M. Aalberse publiceerde in augustus en september 1933 een serie artikelen in het landelijk katholieke dagblad “De Maasbode” waarin hij het nationaal-socialisme analyseerde en tot de slotsom kwam dat het totalitair in zijn pretenties en aspiraties was: politiek, cultuur en religie vloeiden ineens in staat, leider en volk. De rassenleer vormde, aldus Aalberse, de kern van deze wereldbeschouwing en als zodanig was deze onverzoenlijk met het christendom en het streven naar vrede. Gedurende de jaren dertig bleef Aalberse waarschuwen voor een naïeve houding van het katholieke volksdeel jegens de rechts-autoritaire stromingen. Ook hij was zich er terdege van bewust dat de katholieke eenheid bewaard moest worden en de gelovigen verre gehouden dienden te worden van de nieuwe beweging.²⁷

Wat was de houding van de katholieke dagbladpers? Ondanks een grote diversiteit aan bindingen stonden de katholieke kranten

allemaal onder kerkelijke invloed. Daarmee lag hun levensbeschouwelijke en in zekere mate ook hun politieke richting vast want volgens de katholieke leer was levensbeschouwing een afgeleide van het geloof. Aangezien de katholieke eenheid voorop stond diende de pers te fungeren als wegbereider van de consensus in eigen kring. Gedurende de eerste jaren van Mussolini's bewind stond de katholieke pers overwegend sceptisch tegenover het fascisme. Die houding veranderde in positieve zin na de sluiting van het concordaat met het Vaticaan in 1929. Over het nazisme oordeelde de katholieke pers overwegend negatief. De Duitse zusterpartij, het katholieke "Zentrum", werd door het nazisme bedreigd en daarmee de Duitse republiek en de vrede in Europa. Voorts kon het fanatisme geen genade vinden in de katholieke pers. Omdat de toonaangevende "Maasbode" - andere landelijke katholieke dagbladen als "De Tijd" en "De Volkskrant" volgden, weliswaar met nuanceverschillen, de koers van de "Maasbode" - haar standpunt afhankelijk maakte van het lot van de Duitse katholieken en hun politieke vertegenwoordiging werd de houding aan het begin van de jaren dertig ambivalenter en grotendeels bepaald door de actuele verhouding tussen het katholieke "Zentrum" en de N.S.D.A.P. De opiniërende artikelen hadden overwegend weinig diepgang en droegen een opportunistisch karakter. Ze vertoonden niet veel samenhang. De inhoud varieerde van felle kritiek - de grondslag van het nationaal-socialisme werd principieel en systematisch afgewezen op grond van ethisch-religieuze overwegingen - tot sympathie voor sommige elementen van het nazisme zoals idealisme, bevlogenheid, de herwaardering van het organisch karakter van de samenleving en de daarmee samenhangende bestrijding van individualisme en materialisme, belichaamd in liberalisme en marxisme. In de maanden volgend op de "Machtübernahme", eind januari 1933, sloeg de "Maasbode", evenals "De Tijd" en de op de katholieke arbeiders gerichte "Volkskrant", een overwegend welwillende tot afwachtende toon aan. Het blad sprak de hoop uit dat als het Derde Rijk eenmaal gevestigd zou zijn de gematigde en constructieve krachten de overhand zouden krijgen. De Duitse katholieken werden geacht een matigende invloed uit te kunnen oefenen. Ondanks het in juli 1933 tot stand gekomen concordaat bleef de "Maasbode" haar lezers een tweeslachtig beeld

voorschotelen. Enerzijds werden de jongste ontwikkelingen positief benaderd, anderzijds heerste er angst voor het niet naleven van het concordaat. Desondanks deed de krant met het oog op de Nederlandse verhoudingen felle en principiële aanvallen op het nazisme naar aanleiding van de houding van een aantal katholieken jegens het Derde Rijk en de activiteiten van nazi's onder mijnwerkers in Zuid-Limburg.

Tegen het einde van 1933 wijzigde de "Maasbode", en in haar kielzog de meeste andere katholieke dagbladen, haar ambivalente houding. De binnenlandse ontwikkelingen in Duitsland gaven er alle reden toe. Los van het openlijk anti-semitisme en de vervolging van alles wat politiek links heette te zijn, stak het niet naleven van het concordaat nog wel het meest. Aantasting van de katholieke persvrijheid, jeugdorganisaties, onderwijs en de arrestatie van katholieke voormannen en geestelijken waren de katholieke pers in Nederland een doorn in het oog. De toonzetting jegens nazi-Duitsland werd aanzienlijk scherper. Vanaf de zomer van 1935 verbond de "Maasbode" conclusies aan de ontwikkelingen in Duitsland. Het blad gaf toe dat er klaarblijkelijk geen gematigde vleugel binnen de N.S.D.A.P. bestond. Eerder had men dat steeds wèl verondersteld en nota bene Hitler ertoe gerekend. Opnieuw kwam het totalitaire aspect van het nazisme in de kolommen van de "Maasbode" ter sprake. Het aanvankelijk optimisme naar aanleiding van het concordaat was misplaatst geweest: het nazisme of nieuwe heidendom, zoals het ook wel gekwalificeerd werd, zou erop uit zijn het geloof uit te roeien. Voortaan schreef het dagblad overwegend negatief over de gebeurtenissen en ontwikkelingen in Duitsland. Korte tijd werd nog getracht een innerlijk verschil tussen fascisme en nationaal-socialisme bloot te leggen, maar die lijn werd spoedig weer losgelaten. Duitsland en Italië groeiden steeds meer naar elkaar toe, van loskoppelen kon geen sprake zijn.

Tot slot een opmerking over de houding van de "Maasbode" - inclusief de meeste andere katholieke landelijke dagbladen - jegens het anti-semitisme. Het blad bleek in dit opzicht een podium voor nogal uiteenlopende opinies. Sommige medewerkers veroordeelden racisme en anti-semitisme principieel en onvoorwaardelijk. In andere kolommen klonken niettemin ook anti-joodse sentimenten

door. Zo neigde de Berlijnse correspondent van de krant ertoe de massale vervolgingen en vernederingen van de joden te bagatelliseren. Aan zulke uitingen van een doorgaans gematigd, volks anti-semitisme, maar ook aan de tweeslachtigheid van het blad ten aanzien van het radicale, agressieve anti-semitisme lagen zowel religieuze en politieke motieven alsook historisch gegroeide anti-joodse sentimenten ten grondslag.²⁸

De “Maasbode” en in haar kielzog de overige katholieke landelijke dagbladen evolueerden gedurende de jaren dertig met de ontwikkelingen in Duitsland mee.²⁹ Tot het tijdstip waarop de Duitse katholieken en hun organisaties openlijk werden aangevallen (1934) namen de bladen nog enige reserve tegenover het nazisme in acht, nadien overheersten wantrouwen en scepticisme. Het nationaal-socialisme had definitief afgedaan en ondervond geen sprankje sympathie meer.

III. Limburg

III.1. Katholiek dissidentisme en rechts-autoritair protest

In de voorgaande paragraaf werd vastgesteld dat de R.K.S.P. niet bij machte bleek de belangen van een deel van het eigen electoraat te vertalen in een concreet beleid. Dat hing niet alleen samen met de politiek van compromissen die de partij en haar coalitiepartners voerden. De R.K.S.P. vertegenwoordigde het overgrote deel van de katholieke kiezers. Deze hadden vaak tegengestelde belangen en over de meest uiteenlopende aangelegenheden dacht men heel verschillend. De tegenstellingen leidden binnen de partij vanzelfsprekend tot spanningen, diepgaande meningsverschillen en een moeizame besluitvorming. Zij kregen een extra dimensie toen men een afdoend antwoord op de aan het begin van de jaren dertig uitgebroken mondiale economische crisis schuldig bleef. Dit, gevoegd bij het feit dat de katholieke adel en gegoede burgerij van boven de grote rivieren in belangrijke mate hun stempel drukten op de partijkoers en dat de R.K.S.P. sinds de tweede helft van de jaren twintig in conservatieve richting was opgeschoven, had gemakkelijk geleid kunnen hebben tot een vervreemding van een

deel van de overwegend in het zuiden van het land woonachtige aanhang. Daar lag immers de machtsbasis van de R.K.S.P.

Los van de vraag of de R.K.S.P. en haar coalitiepartners over instrumenten beschikten om de economische crisis doelmatig te bestrijden - het was immers een mondiale crisis - leidde de aanvankelijk tentoongespreide onmacht tot grote ontevredenheid en talrijke verwijten. Landen als Italië, Portugal en niet veel later ook Duitsland deden het schijnbaar veel beter. Daar waren krachtige leiders aan het bewind die de handen uit de mouwen staken. Zij wekten zeker aanvankelijk grote verwachtingen. Toch wendde het katholieke bevolkingsdeel zich niet massaal van de R.K.S.P. af. Een ruime meerderheid van de katholieke kiezers was niet of nauwelijks geïnteresseerd in de landelijke politiek. Traditioneel volgde men trouw de richtlijnen van de katholieke geestelijkheid en de katholieke media. Zij kwamen er kort gezegd op neer dat de katholieke (politieke) eenheid bewaard diende te worden. Socialisten, communisten en liberalen ondervonden wat dat betekende. Door de invloed van het bestuurlijk establishment, de r.-k.-geestelijkheid en de katholieke media bestonden in homogeen katholieke provincies als Noord-Brabant en Limburg voor deze politieke stromingen nauwelijks ontplooiingskansen. Hier was geen sprake van het naast elkaar bestaan van verschillende zuilen. Een van de consequenties daarvan was dat van katholieke zijde allerlei initiatieven op sociaal, economisch en cultureel gebied ontwikkeld moesten worden. Deze verantwoordelijkheid rustte niet op de schouders van de R.K.S.P., maar op die van provinciale en lokale voormannen, onder wie veel geestelijken. Zij zagen in dat de katholieke kiezer alleen zo voor zijn eigen partij behouden kon blijven. Het vertrouwen in de eigen, lokale voormannen, het vanzelfsprekend aanvaarden van en het onwankelbaar geloof in de kerkelijke autoriteit en in het verlengde daarvan het opvolgen van het gebruikelijke stemadvies boden een blijvende garantie voor een opvallend stabiele R.K.S.P.-aanhang.

Het zijn evenwel niet de trouwe R.K.S.P.-kiezers die in deze paragraaf centraal staan, maar degenen wier voorkeur naar een van de andere partijen uitging en degenen die ertoe neigden de R.K.S.P. de rug toe te keren of dat metterdaad deden. Zij vormden het reservoir aan zwevende kiezers, waaruit de rechts-autoritaire

stromingen en het zogeheten katholiek dissidentisme hun aanhang recruteerden.

Een klein gedeelte van het R.K.S.P.-electoraat in Limburg raakte op drift. Hiervan profiteerden tot het begin van de jaren dertig met name de socialisten (S.D.A.P.) en de communisten (C.P.H.). In de sterk geïndustrialiseerde delen van Limburg, de regio Maastricht en de Mijnstreek, scoorden deze partijen naar verhouding hoog. De stemmen waren niet alleen afkomstig van allochtonen maar ook van autochtonen die zich zowel door de R.K.S.P. als door het provinciaal en lokaal bestuurlijk establishment in de steek gelaten voelden. Hun keuze voor een andere partij werd bepaald door negatieve overwegingen, het was in feite een stem tegen de gehate R.K.S.P. Daarnaast bestond een groep kiezers die nog steeds, maar met groeiende tegenzin en bij gebrek aan een in hun ogen aantrekkelijk alternatief R.K.S.P. stemde. Deze groep kiezers kon, zoals zou blijken, vrij eenvoudig van de R.K.S.P. worden losgemaakt. Aanvankelijk, aan het begin van de jaren dertig, vonden zij onderdak bij enkele dissidente katholieke partijen.

Hoewel sommige elementaire voorwaarden voor zwevend stemgedrag reeds geruime tijd aanwezig waren, werkte de economische crisis dit verschijnsel in de hand. Het landelijk crisislandbouwbeleid bracht talrijke kleine boeren aan de rand van de afgrond. Ze zochten naar wegen de eigen belangen te (laten) verdedigen en keerden de mede voor het crisisbeleid verantwoordelijke R.K.S.P. de rug toe. Zo nam de R.K. Federatie van Land- en Tuinbouwers, Middenstanders en Arbeiders in Limburg, geleid door H.H. Meertens, in 1931 deel aan de Provinciale Statenverkiezingen. De lijst Meertens, vrijwel meteen als katholieke dissidenten bestempeld, behaalde ruim 11.000 stemmen (5.6%) en Meertens werd gekozen. Het zwaartepunt van deze boerenprotestbeweging lag in het uiterste zuiden van de provincie (zie kaart 1). Kleine pachtboeren met een gemengd bedrijf waren als gevolg van prijsdalingen van hun produkten en de handhaving van de pachtprizen in moeilijkheden gekomen. Overheidsmaatregelen zoals inkrimping van veestapel en produktiebeperking betekenden voor menig löss-boer het einde van de rentabiliteit van zijn bedrijf. Bovendien wilde de overheid toezicht en controle op de kwaliteit van boter want er was aan het

licht gekomen dat de boterhandel met het produkt knoeide. Zuid-Limburg telde veel ambachtelijke zelfkarners die hun nering in gevaar zagen komen. Zij wisten zich gesteund door de stichter en voorzitter van de Bond van Zelfkarners, H.H. Meertens. Meertens deed in 1931 zijn intrede in de Provinciale Staten waar hij zonder duidelijk programma de zaak van de boeren trachtte te bepleiten. In 1933 nam Meertens deel aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Zijn "Limburgse Federatie" haalde echter niet de kiesdrempel (Meertens kreeg slechts 6.332 stemmen), omdat de kiezers het in de andere delen van de provincie lieten afweten: de beweging was en bleef overwegend beperkt tot het löss-gebied ten zuiden van de Geul, maar leed ook daar verlies (zie kaart 2). Twee jaar later, in 1935, besloot Meertens het conflict met de R.K.S.P. bij te leggen, waarbij hij een krachtig pleidooi hield voor de katholieke eenheid. Zijn aanhang volgde deze ommezwaai niet. Voor hen had de R.K.S.P. definitief afgedaan. Zij voelden zich verraden en weigerden de crisismaatregelen na te leven. De N.S.B. speelde op hun onvrede in en putte er een deel van het verkiezingssucces van 1935 uit. Als gevolg van de uitzichtloze malaise waren veel löss-boeren geradicaliseerd: zij hadden overwegend uit protest op de N.S.B. gestemd, niet als overtuigde nationaal-socialisten.³⁰

Het katholiek dissidentisme bleef niet beperkt tot Meertens en zijn specifieke protest. Bij de kamerverkiezingen van 1933 dongen twee sociaal vooruitstrevende landelijke katholieke partijen, de Rooms Katholieke Volks Partij (R.K.V.P.) van P.M. Arts en de Katholiek Democratische Bond (K.D.B.), geleid door J.A. Veraart, naar de kiezersgunst. Het progressief dissidente deel van het Limburgs electoraat bezorgde de twee partijen ruim 12.000 stemmen (5.62%) (zie kaart 3 en 4). In september 1933 fuseerden R.K.V.P. en K.D.B. in de nieuw opgerichte Katholiek Democratische Partij. De K.D.P. appelleerde met name aan de katholieke arbeiders en zette zich af tegen de politiek van de R.K.S.P. Het was een anti-fascistische en pacifistische partij die onder invloed van Veraart een democratische variant van het corporatisme nastreefde. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935

viel de nieuwe combinatie in Limburg terug naar 3.916 stemmen (1.79%) (zie kaart 5). Onder meer als gevolg van het offensief tegen elke vorm van dissident katholiek stemgedrag, interne conflicten en een opschuiven van de R.K.S.P. in de richting van K.D.P.-denkbeelden nam de attractiviteit van de partij verder af. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 behaalde ze in Limburg slechts 1.125 stemmen (0.47%) (zie kaart 6). In februari 1939 keerde de K.D.P. terug binnen de gelederen van de R.K.S.P.³¹ Hoewel niet uitgesloten kan worden dat een enkeling in 1935 de overstap van K.D.B./R.K.V.P. naar N.S.B. maakte, weten we zeker dat dat wel het geval was met een groot deel van de aanhang van Meertens. Een andere katholieke dissidente boerenprotestbeweging was de Actie Bouwman, vernoemd naar A. Bouwman uit het Gelderse Druten. Evenals Meertens nam Bouwman het op voor de kleine boeren die zich als gevolg van de landbouwcrisiswet van 1933 door produktiebeperkingen in het nauw voelden gedreven. De beweging ontstond in september 1933. Bouwman verwoorde de onvrede door te ageren tegen de gewraakte overheidsmaatregel, het grootkapitaal en het falend beleid van de regionale boerenbelangenorganisaties. Bij de R.K.S.P. vond Bouwman geen gehoor en aangezien de katholieke Kerk geen gesloten front vormde tegen zijn beweging besloot Bouwman, na in januari 1937 uit de R.K.S.P. te zijn gezet, met een eigen lijst de verkiezingen in te gaan. Het leverde hem vooral succes op in het Brabants-Gelderse rivierengebied en Noord-Limburg waar de beweging tussen de 15 en 20% van de stemmen kreeg (zie kaart 7). Bouwman en zijn medestanders putten voldoende zelfvertrouwen uit dit succes om met verve van leer te trekken tegen R.K.S.P., ambtenarij, grootkapitaal, boerenbonden en joden. Interne ruzies leidden ertoe dat bij de kandidaatstelling voor de verkiezingen van 1939 alleen de naam van Bouwman overbleef. Ondanks enig verlies bleef de beweging populair in Noord-Limburg (zie kaart 8). In 1940 maakte Bouwman via Zwart Front de overstap naar de N.S.B. Of zijn aanhang hem hierin volgde is moeilijk na te gaan, maar aangenomen mag worden dat een gedeelte inderdaad bij de N.S.B. terechtkwam.³² Het katholiek dissidentisme, in het bijzonder de anti-democratische variant, kon dus de weg effenen naar het nationaal-socialisme of fascisme. Zoals K.D.B. en R.K.V.P. de drempel voor een

overstap naar de S.D.A.P. verlaagden, deden Meertens en Bouwman iets vergelijkbaars voor de N.S.B. Toch kan het opvallende succes van de N.S.B. in Limburg niet volledig verklaard worden uit dit katholiek dissidentisme.

Ongeveer anderhalf jaar na de oprichting van de N.S.B., in het voorjaar van 1933, richtte een vertegenwoordiger uit Maasniel, J.J. Boddé, de N.S.B.-groep Roermond op. Weldra volgden Venlo, Maastricht, Sittard, Heerlen en Echt en eind september 1933 telde de N.S.B. in Limburg circa 400 leden. Boddé trad op als kringleider en kringpropagandist. Zijn gestencild blaadje "Hou Zee" had hij inmiddels omgedoopt in "Kringblad voor de kring Limburg". Plaatsvervangend kringleider en gewestelijk organisatie-inspecteur was graaf M.V.E.H.J.M. de Marchant et d'Ansembourg, burgemeester van Amstenrade. Van begin 1934 tot het voorjaar van 1935 groeide het ledental van de N.S.B. in Limburg uit van 1.200 tot 2.400. Boddé werd gepromoveerd tot gewestelijk propaganda-inspecteur voor het gewest Zuid dat Limburg en een groot deel van Noord-Brabant omvatte.³³

De landelijke leiding van de N.S.B. begreep dat een felle campagne onder de katholieken slechts een averechtse uitwerking zou hebben en zond een van haar voormannen, C. van Geelkerken, naar Limburg. Deze verklaarde dat de N.S.B. een Nederlandse partij was zonder anti-semitische trekken en rechtvaardige sociale verhoudingen bepleitte. De partij keerde zich tegen de onmachtige parlementaire democratie, tegen de klassenstrijd en tegen S.D.A.P. en R.K.S.P. Zo'n gematigde toon kon weinig schade aanrichten. Bovendien boezemde graaf De Marchant et d'Ansembourg, die in toenemende mate als spreekbuis voor de N.S.B. op de voorgrond trad, enig vertrouwen in. Hoewel de verkiezingscampagne van 1935 gematigd was, maar voor het overige weinig constructiefs te bieden had, en de campagneleiders nalieten aan te geven hoe een aantal concrete programmapunten gerealiseerd moesten worden, behaalde de N.S.B. een eclatant succes. Maar liefst 11,69% (25.620 stemmen) van het Limburgs electoraat schaarde zich achter de nieuwe beweging.

Afgezien van de plaatsen Roermond, Echt, Vlodrop en Melick-Herkenbosch waar de N.S.B. iets boven het provinciaal gemiddelde

scoorde, bleef de partij in Noord- en Midden-Limburg daar ruim onder. De aanhang was vooral te vinden in het gebied ten zuiden van de Geul (de voormalige aanhang van Meertens), Geleen en enkele gemeenten ten noorden daarvan en oostelijk Zuid-Limburg: de Mijnstreek en de regio Vaals (zie kaart 9).³⁴

Zijn er nog andere verklaringen voor het succes van de N.S.B.? Nadere analyse van de verkiezingsuitslag van 1935 leert dat de N.S.B. niet alleen stemmen onttrok aan de R.K.S.P. en steun kreeg van een deel van het dissident katholiek electoraat. De nationaal-socialisten verwierven ook aanhang onder S.D.A.P.-kiezers. Deze partij leed in Limburg een grote nederlaag, met name in de regio Maastricht en de Mijnstreek. Klaarblijkelijk heerste ook in kringen van S.D.A.P.-stemmers onvrede. De C.P.N. profiteerde daarvan eveneens.³⁵ Vermoedelijk lagen meerdere factoren ten grondslag aan het succes van de nationaal-socialisten in het zuiden van de provincie. Sedert het begin van de twintigste eeuw was de bevolking van de Mijnstreek gestegen van 70.000 (1900) naar ruim 242.000 (1935). Duizenden Nederlanders en buitenlanders waren naar Zuid-Limburg gekomen om er in de mijnen emplooi te zoeken. De enorme bevolkingstoename had uiteraard tot talrijke sociale en economische problemen geleid. De lokale Kerk trachtte met wisselend succes te interveniëren en sturend op te treden, maar kon niet voorkomen dat sommigen ertoe neigden een deel van de misstanden aan de rol en houding van de katholieke clerus toe te schrijven. Ondanks een nijpend gebrek aan woonruimte en een onevenwichtige leeftijdsopbouw - er was een groot mannenoverschot in de leeftijd van 20 tot 44 jaar - bestond er aan het begin van de jaren dertig toch een zekere mate van stabiliteit. De economische crisis, die er overigens later toesloeg dan elders, stelde het labiele evenwicht danig op de proef. Achtereenvolgens werden de bouwwereld, de mijnindustrie, de grondwerkers (het Julianakanaal kwam in 1934 gereed), de metaalnijverheid en de lokale industrieën getroffen. Vooral de arbeiders en de middenstanders waren er het slachtoffer van. In 1934 bestonden in bijna de helft van de Limburgse gemeenten geen werkverschaffingsprojecten en geen steunregelingen. Tot overmaat van ramp sloot Duitsland de grens met Nederland zodat Duitse kopers wegbleven terwijl er van Nederlandse zijde niets gebeurde, waardoor Nederlandse kopers in

Duitsland konden profiteren van de voor hun gunstige wisselkoers. Uiteraard had de verslechterde economische en sociale toestand haar uitwerking op de bevolking.³⁶ Daarbij valt op dat in de gemeenten waar de gevolgen van de snelle opkomst van de mijnindustrie het ingrijpendst waren geweest en de bevolkingssamenstelling het meest heterogeen was, de N.S.B. het hoogst had gescoord. Dat met name de kleine middenstand in Zuid-Limburg zich door het sluiten van de grens in haar bestaanszekerheid bedreigd voelde lag voor de hand, maar ook in verder van de grens gelegen regio's was de situatie niet veel beter. In Sittard had het gemeentebestuur, enigszins verblind door het toekomstperspectief dat de stad het centrum van de westelijke Mijnstreek zou worden, tussen 1915 en 1925 flink geïnvesteerd in de aankoop van grond en verbetering van de infrastructuur. Toen in het midden van de jaren twintig duidelijk werd dat niet Sittard, maar het naburige Geleen het nieuwe centrum zou worden, bleef de gemeente zitten met een torenhoge schuld die gedeeltelijk werd afgewenteld op de bevolking in de vorm van snel stijgende belastingen. Niet alleen de gemeente zelf was slachtoffer van deze misrekening; allen die zich hadden laten meevoeren op de golven van het optimisme betaalden hun tol. Ook de middenstanders die flink hadden geïnvesteerd zaten opgezadeld met hoge belastingen en een stagnerende afzet. De daarop volgende economische crisis gaf menigeen de genadeklap.³⁷

Herhaaldelijk is gewezen op de mogelijke invloed van nazi-Duitsland op het stemgedrag van de Limburgers. Van oudsher bestonden grensoverschrijdende familiebanden, vooral in oostelijk Zuid-Limburg, en er werkten ongeveer 15.000 Duitsers in Zuid-Limburg. Tevens had een gedeelte van de Limburgse arbeidsmarkt tussen 1840 en 1940 deel uitgemaakt van de Rijnlandse. Een aantal van de in Zuid-Limburg werkzame en woonachtige Duitsers stak zijn nationaal-socialistische gezindheid niet onder stoelen of banken. Leden van de "Reichsdeutsche Gemeinschaft", een buitenlandse mantelorganisatie van de N.S.D.A.P., voerden openlijk propaganda onder deze in Zuid-Limburg woonachtige Duitsers en onder de autochtone bevolking. Van de propaganda onder deze laatste groep - de Duitsers hadden in Nederland immers geen stemrecht - profiteerde vermoedelijk niet de N.S.B., maar de volledig op de

N.S.D.A.P. georiënteerde N.S.N.A.P. van de gepensioneerde majoor C.J.A. Kruyt. In agressieve bewoordingen zette deze vulgair anti-semitische partij zich af tegen de N.S.B. De N.S.N.A.P. scoorde bij de verkiezingen van 1935 vooral in het uiterste oosten van Zuid-Limburg, waar inderdaad sprake was

van enige beïnvloeding van het electoraat door de Duitse propagandisten, relatief hoog. In totaal kreeg Kruyts partij 2.985 of 1,36% van de stemmen (zie kaart 10).³⁸ De Duitse propaganda in Limburg werkte echter vanwege de felle en agressieve toon eerder contra-productief. Ongetwijfeld hadden sommigen bewondering voor de aanpak van het werkeloosheidsprobleem in Duitsland, maar de berichten over haatcampagnes, vervolgingen, arrestaties en onderdrukking deden die weer goeddeels teniet.³⁹

Zwart Front van Arnold Meijer behaalde in Limburg geen aanhang van betekenis. Het provinciaal gemiddelde bij de verkiezingen van 1937 lag op 0,37% (653 stemmen). Procentueel scoorde Meijers beweging het hoogst in de Zuidlimburgse gemeenten Spaubeek (2,43%), Hoensbroek (2,80%) en Vaals (1,22%). De meeste stemmen werden in Maastricht behaald (197) (zie kaart 11).

Het Verbond voor Nationaal Herstel (V.N.H.), in 1932 opgericht door de oud-opperbevelhebber van land- en zeemacht, generaal C.J. Sniijders, vertoonde weliswaar fascistische trekken, maar kan niet als een fascistische organisatie worden aangemerkt. Sniijders' rechts-autoritaire beweging oefende in tegenstelling tot N.S.N.A.P., N.S.B. en Zwart Front vooral aantrekkingskracht uit op de hogere sociale bevolkingslagen. Het V.N.H. keerde zich vooral tegen politiek links en achtte de regeringspartijen verziekt. Een vermeend anti-nationalisme en een veel te slap defensieprogramma waren het V.N.H. een doorn in het oog. Bij de verkiezingen van 1933 trok de partij vooral dáár stemmen waar de provinciale propagandisten actief waren: in Roermond en omgeving, waar mr. P.P.J.M. Geradts als woordvoerder optrad en in Maastricht waar de industrieel A.E. Duijnstee hetzelfde deed (zie kaart 12).⁴⁰ In 1935 nam het V.N.H. niet deel aan de verkiezingen en in 1937 bleek de aanhang te zijn geslonken van 1864 stemmen (0,87%) tot 452 (0,19%) (zie kaart 13). In hoeverre V.N.H. stemmers de overstap naar de N.S.B. maakten is moeilijk aan te geven, maar aangenomen mag worden dat dit inderdaad is voorgekomen. Het zou de verkiezingszege van de N.S.B. in delen van Midden-Limburg, waar het V.N.H. eerder relatief hoog scoorde, gedeeltelijk kunnen verklaren.

Samenvattend kan opgemerkt worden dat de minst stabiele kiezersgroepen met name de N.S.B. en in haar kielzog enkele extremistische partijtjes aan het opvallende verkiezingssucces van 1935

hielpen. Veruit de meeste N.S.B.-stemmers hadden hun stem niet uit principiële overwegingen op de nationaal-socialisten uitgebracht, maar op grond van een veelheid van factoren. Het werkelijk aantal overtuigde N.S.B.-ers en nationaal-socialisten lag beduidend lager dan zich aanvankelijk liet aanzien. Dat bleek bij de volgende verkiezingen. Door een doelgerichte campagne en het lenigen van de ergste noden keerde een groot aantal kiezers de N.S.B. weer de rug toe.

III.2. Bestrijding van het rechts-autoritair protest 1933-1940

In het door de katholieke Kerk en de katholieke zuil gedomineerde Limburg berustte de bestrijding van N.S.B. en N.S.N.A.P. en de hieraan gekoppelde pogingen de zwevende kiezers over te halen terug te keren naar de R.K.S.P. niet zozeer bij de provinciale politieke elite, maar voornamelijk bij de katholieke Kerkdienaren, een kleine groep intellectuelen, de Limburgsche Rooms Katholieke Werklieden Bond, de standsorganisaties, verscheidene cultureel-maatschappelijke organisaties en de katholieke pers. Daarbij volgde men overwegend de door het episcopaat uitgestippelde lijn die door enkele gezaghebbende geestelijken uit de provincie nader werd uitgewerkt. Mogelijk had men enige tijd nodig om de meest doelmatige instrumenten te vinden. Dat neemt echter niet weg dat de toonzetting van meet af aan principieel en fel anti-nationaal-socialistisch was. Omdat er maar één zuil bestond konden de voorgangers bij de bestrijding volstaan met voorlichting en instructie aan de kaders van de diverse katholieke organisaties. De informatie sijpelde met steun van actieve leden door naar alle segmenten van de Limburgse samenleving. Deze strategie wierp vruchten af. De aan de R.K.S.P. trouw gebleven kiezers keerden zich met nog meer overtuiging tegen het nationaal-socialisme. Dat leidde er meer dan eens toe dat bij de bevolking bekende N.S.B.-ers te maken kregen met uiteenlopende vormen van boycot of zelfs discriminatie.

Aan het hoofd van de kerkelijke hiërarchie in Limburg stond bisschop J.H.G. Lemmens die in de “Analecta voor het Bisdom Roermond” van 23 februari 1936 het nationaal-socialisme als

satanisch kenschetste. Voortbordurend op de herderlijke brief van het episcopaat van 2 februari 1934 schreef hij: “Met name waar- schuwden Wij tegen de beweging van het nationaal-socialisme. Helaas, Wij kunnen niet getuigen, dat door al onze kinderen deze waarschuwing op volgzame wijze is aanvaard. Nog eens willen Wij daarom deze waarschuwing herhalen en U dringend vragen ver te blijven van deze stroomingen; de verantwoordelijkheid die daaraan vastzit toch niet op U te nemen; geen lid van deze beweging te blijven of te worden, en hun vergaderingen niet te bezoeken. Het is niet overdreven, Dierbare Geloovigen, als Wij U zeggen, dat dagelijks de zorgvolle vraag ons bezig houdt of de tijd niet geko- men is, om tot meer gestrengheid over te gaan”.⁴¹ In een brief van 8 augustus 1936 deed Lemmens een hernieuwde, persoonlijke oproep het nationaal-socialisme de rug toe te keren: “Wat zien Wij nu, na al deze vermaningen en uitspraken gebeuren? Men laat blijkbaar de Bisschoppen maar verklaren. Men acht zich zelfs beleedigd, dat Wij volgens Onzen herderlijken plicht spreken en optreden. Men gaat met even groote vrijmoedigheid door. Meer nog: men smeedt plannen om in Ons oer-katholieke Limburg groote vergaderingen en demonstraties te houden. Men kondigt deze plannen aan met een beroep op “volk en bodem”, en spreekt zonder schroom van een “geschikten voedingsbodem”, alsof ons goede Limburg zelfs een bijzondere geeïgtheid zou hebben voor een Beweging, waartegen het Kerkelijk Gezag zoo dikwijls en zoo streng is opgetreden (...). Wij kunnen en zullen niet dulden, dat van Ons goede Limburg een bolwerk wordt gemaakt van een Beweging, die volgens de heilige overtuiging van Ons en alle Nederlandsche Bisschoppen een groot gevaar beteekent voor de geestelijke goederen, welke onze voorvaderen moeizaam hebben verworven. De triomph van zulk een Beweging zou een ontrouw en een schande zijn voor Ons katholieke Limburg (...). Houdt U allen ver van bedoelde bijeenkomsten; toont geen belangstelling en bedwingt ook Uw nieuwsgierigheid, want zelfs die zou als belang- stelling kunnen worden uitgelegd; leest hun geschriften niet, neemt ze niet aan maar toont openlijk Uw afkeer; sluit enger en sterker dan ooit de katholieke gelederen; vermaant Uw medebroeder, opdat hij zich wachte voor menschen, die openlijk tegen den Bisschop ingaan; schaart U nu allen daadwerkelijk achter Uw Bisschop, die

in naam van God en als een vader U wil leiden in deze tijden, die vol zijn van geestelijke gevaren en bidt met Ons, dat God de verblinde en verdwaalde medebroeders nog doen terugkeeren van den weg, die steeds verder afwijkt (...). Thans, Dierbare Geloovigen, geldt dat verschrikkelijke woord: “Wie niet met Mij is, is tegen Mij” (...).⁴²

Lemmens' felle en emotionele oproep aan “Ons dierbaar katholiek volk van Limburg”, die op 16 augustus 1936 in alle kerken werd voorgelezen, hing samen met het voornemen van de N.S.B. op 5 september van dat jaar een landdag in Limburg te houden. In navolging van de Venlose geestelijkheid, die op 15 september 1935 een bidtocht in Venlo had georganiseerd tegen de geloofsvervolging in Duitsland, riep Lemmens 6 september 1936 uit tot biddag voor de katholieken en tegen het groeiende nationaal-socialistische gevaar. Vijf september zou in het teken moeten staan van stille boetedoening. Vele tienduizenden gaven gehoor aan de oproep. In alle Limburgse dekenaten kwamen de gelovigen in processie bijeen en vrijwel overal traden een of meer sprekers op van wie sommigen nogmaals fel uithaalden naar de N.S.B.⁴³

In zijn vastenbrief van 30 januari 1937 herhaalde Lemmens zijn waarschuwing tegen de N.S.B. en aan de vooravond van de verkiezingen voor de Tweede kamer wendde hij zich nogmaals tot de kiezers met de mededeling dat het stemmen op nationaal-socialisten evenals trouwens op liberalen, socialisten en communisten voor de katholieken taboe was. De N.S.B. leed een gevoelige nederlaag hetgeen de Roermondse bisschop ertoe bracht de kiezers te danken voor hun trouw. Daarbij refereerde hij aan het groot succes van de biddag van september 1936. Voorts liet hij doorschemeren dat het nationaal-socialistisch gevaar voor een belangrijk deel was gekeerd en de strijd tegen socialisme en communisme voortaan weer prioriteit verdiende.⁴⁴

In de “Analecta voor het Bisdom Roermond” van 1938 en 1939 werd zowel tegen het nationaal-socialisme als tegen het socialisme en het communisme stelling genomen. Voorts verschenen in deze twee jaargangen vier artikelen van de hand van F. Muckermann waarvan er twee tegen het nationaal-socialisme waren gericht en een tegen de dictatuur van Stalin.⁴⁵ Dat nazi-Duitsland de meeste zorgen bleef baren bleek uit Lemmens' vastenbrief van 11 februari

1939: “Dergelijke dwalingen (socialisme, communisme en nationaal-socialisme, auteur) blijven niet aan de grenzen staan. De hedendaagsche techniek - denk bijvoorbeeld aan de radio - verschaft allerlei middelen, waarmede deze dwalingen ook binnen onze grenzen verkondigd kunnen worden en de ligging van Ons dierbaar Limburg beteekent in dit opzicht zeker een bijzonder gevaar, hetgeen nog versterkt wordt door de omstandigheid dat er geloovigen zijn, die in het buitenland gaan werken. Met den dag meer ontdekt men meer pogingen, waarmee - veelal op bedekte wijze - het ongeloof ook hier tracht door te dringen. Verblinde en ongehoorzame geloovigen verleen daarbij helaas nog hulp”.⁴⁶ Talrijke geestelijken, zoals dr. J.H. Keulemans en dr. A. van der Weij, traden in het voetspoor van hun bisschop en bestreden de N.S.B. in woord, geschrift en daad. Kapelaan H.J. Vullings uit Sevenum liet geen gelegenheid voorbij gaan om te waarschuwen en gaf zelf het goede voorbeeld door Duitse vluchtelingen in zijn woning op te nemen.⁴⁷ De leider van Zwart Front, Arnold Meijer, klaagde over de terreur van de geestelijkheid waaronder zijn organisatie vooral in Zuid-Limburg te lijden had.⁴⁸ De Limburgse voorman van de N.S.B., graaf M. de Marchant et d’Ansembourg, deed eveneens herhaaldelijk zijn beklag over de negatieve houding van de lokale geestelijkheid. Leden van Duitse katholieke jongerenorganisaties konden in sommige Limburgse grensplaatsen ongestoord met elkaar van gedachten wisselen en kleine oppositiekernen vormen. Hierbij waren vaak ook lokale geestelijken betrokken. Andere geestelijken schreven artikelen en brochures tegen het fascisme en nationaal-socialisme. Sommigen van hen speelden een vooraanstaande rol in het katholiek organisatieleven zoals de missionaris van het Heilig Hart, pater J. Jacobs uit Heerlen. Hij was voorzitter van de afdeling Vorming en Propaganda van de Limburgsche Rooms Katholieke Werklieden Bond en van Credo Pugno, een organisatie van (leken)propagandisten voor sociale actie, geënt op de Katholieke Arbeidersbeweging (K.A.B.), ter bevordering van de groei en bloei van de K.A.B. in het bijzonder en de katholieke gemeenschap in het algemeen. In laatstgenoemde functie was hij medeverantwoordelijk voor de verspreiding door de leden van Credo Pugno van duizenden exemplaren van anti-nationaal-socialistische brochures. In een van zijn brochures,

“Fascisme en Nationaal-Socialisme”, die omstreeks 1933-1934 verscheen, betoogde Jacobs dat het streven naar een dictatuur in de Nederlandse situatie verwerpelijk was, omdat het niet in overeenstemming was met de volksaard en de mondigheid van de burgers. Bovendien bleef de vraag open wat er van de katholieke democratische invloed overbleef als de dictator géén katholiek was. De democratie had ten grondslag gelegen aan het welslagen van de katholieke emancipatie. Jacobs’ gedachten gingen uit naar een geleide, corporatieve democratie en niet, zoals in het fascisme en het nationaal-socialisme het geval was, naar een corporatieve staat waarin de corporaties beheerst werden door de staat. Hij draaide het om: de corporaties lagen ten grondslag aan de staat, zij vormden de machtsbasis en het instrument om rechtvaardigheid en liefde in de sociaal-economische ordening te realiseren. De staat zou macht moeten inleveren ten gunste van de bedrijfsschappen, ten gunste van medezeggenschap van de arbeiders. Een ander punt van kritiek in Jacobs’ betoog betrof de plaats van het individu. Waar de katholieke levensbeschouwing de mens voorop stelde draaide de fascistische leer ook dit uitgangspunt om: het individu was volstrekt ondergeschikt aan de natie of de staat. Door het algemeen belang consequent boven het individueel belang te stellen waren, aldus Jacobs, een aantal essentiële dwalingen in het fascisme en nationaal-socialisme aan het daglicht getreden. Zo zouden de begrippen recht en macht synoniemen van elkaar worden, aangezien beide samenvloeiden in de persoon van de leider, zodat voor de individuele staatsburger louter plichten resteerden. De staatsbemoeienis met de opvoeding stond haaks op de katholieke leer. Bovendien kon men zich geen afgewogen oordeel meer vormen van de betekenis van godsdienst en Kerk als de staat tot hoogste waarde en doel op zichzelf was verklaard. Op grond van deze overwegingen kwam Jacobs tot de slotsom dat fascisme en nationaal-socialisme onverenigbaar waren met de katholieke levensbeschouwing. Teneinde deze stromingen de wind uit de zeilen te nemen pleitte hij afsluitend voor een verbetering van de staatkundige democratie en de invoering van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie volgens de richtlijnen van de pauselijke encycliciek *Quadragesimo Anno*.⁴⁹

Meer nog dan Jacobs was de op 14 februari 1868 te Venray geboren hoofdaalmoezenier van de arbeid, dr. H.A. Poels, betrokken bij en stuwende kracht achter talrijke religieuze, sociale en culturele instellingen en organisaties in de provincie. Zijn sociale bewogenheid, prestige en gezag, maar ook zijn vele contacten in Duitsland, waardoor hij eerder en scherper de gevaren van het nationaal-socialisme doorzag, maakten hem wellicht de persoon bij uitstek om katholiek Nederland, met name Limburg, wakker te schudden en het protest en de bestrijding zowel organisatorisch als in woord en geschrift gestalte te geven.

Een van de instellingen die door Poels welhaast werd omgevormd tot een forum waar het thema fascisme en nationaal-socialisme vanaf 1933 herhaaldelijk op de agenda stond, was de St. Augustinusvereniging te Heerlen, waarvan hijzelf het voorzitterschap bekleedde. Deze vereniging, opgericht in 1905 onder de clerus in het Zuidlimburgse kolenbekken, trachtte door middel van lezingen en voorlichting de studie van het sociale vraagstuk onder de geestelijken te bevorderen. Zij werden geacht met deze kennis bekwame en invloedrijke lekenleiders te vormen, ook wel te instrueren om zo maximale steun te verwerven op het terrein van de zielzorg.

Op 8 november 1933 hield pater Jacobs een lezing voor de Augustinusvereniging waarin hij twee vragen aan de orde stelde: wat is fascisme en nationaal-socialisme en wat zou het brengen als het aan de macht kwam? Hieraan verbond hij de vraag of een staatkundige stroming die naar een dictatuur streeft een onverschillige zaak is. Omdat de laatste vraag niet van politieke aard was, zo hield hij zijn gehoor voor, achtte hij het de plicht van de geestelijken de gelovigen over deze kwestie voor te lichten. Bij de uitwerking van de vragen poneerde Jacobs de stelling dat een dictatuur in Nederland onaanvaardbaar was omdat het niet bij het Nederlandse volkskarakter paste. Het was vooral gevaarlijk voor het katholieke volksdeel vanwege de anti-papistische sentimenten in den lande. Vervolgens onderbouwde hij zijn kritiek op beide stromingen aan de hand van de ontwikkelingen in Duitsland en Italië. De aanwezigen kwamen tot de conclusie dat de priesters verplicht waren stelling te nemen tegen deze valse stelsels, waarbij

Poels het bewaren van de katholieke eenheid in Nederland nog eens onderstreepte.⁵⁰

Een Duitse gastspreker merkte tijdens de bijeenkomst van 10 januari 1934 op dat het fascisme en nationaal-socialisme beslag hadden gelegd op de corporatieve gedachte en die voor de eigen doeleinden gebruikten. Beide stelsels decreteerden namens de staat de beroepsgroepen van bovenaf terwijl het katholiek uitgangspunt het tegengestelde beoogde, namelijk een groeiproces van onderaf. In tegenstelling tot wat het fascisme en nationaal-socialisme nastreefden, ging in de katholieke visie familie en individuele persoonlijkheid vóór de staat. Waar het nationaal-socialisme toe leidde vatte de notulist samen door Duitsland het land der concentratiekampen te noemen.⁵¹ Op 7 maart 1934 verzorgde een geestelijke uit Maastricht een lezing waarin hij, puttend uit het gedachtengoed van de Weense hoogleraar in de sociologie O. Spann, een van Hitlers axioma's omdraaide: "Op biologie is geen cultuur te bouwen. Daarbij komt dat het "nordische ras" niet hoog staat en nooit iets van betekenis tot stand heeft gebracht. Een ras heeft bijna altijd gewonnen door vermenging met een ander. Een zuiver ras is nergens te vinden. Een ras verandert van binnenuit door vermenging met anderen, door invloed van buiten".⁵² Bij volgende gelegenheden keerden verschillende sprekers zich tegen het Duits staatsabsolutisme dat zij omschreven als ketterij of nieuw heidendom.

Op 8 januari 1936 voerde Poels het woord over de N.S.B.: "Een politieke partij, die in theorie en ook in de praktijk een totale staat wil, moet afgewezen". Speculerend over de mogelijkheid dat de nationaal-socialisten aan de macht kwamen verklaarde hij dat "de katholieken zich moeten blijven verzetten, hoezeer het wortouw wordt aangetrokken".⁵³ Tot februari 1939, toen Poels na 22 jaar het voorzitterschap van de St. Augustinusvereniging neerlegde, bleef het nationaal-socialisme een telkens terugkerend thema op de bijeenkomsten. Na zijn vertrek verdween het onderwerp van de agenda om plaats te maken voor overwegend katholiek-organisatorische uiteenzettingen.

Twee andere bolwerken in de bestrijding van het nationaal-socialisme - ook hier vervulde Poels een vooraanstaande rol - waren de Limburgsche R.K. Werklieden Bond en de Nederlandse R.K.

Mijnwerkersbond. De voorzitter van de Werklieden Bond, J. Maenen, nam al in juni 1933 stelling tegen de nazi-propaganda in Zuid-Limburg. Op 2 juli 1933 hielden beide bonden een bijeenkomst in Heerlen. In een felle rede voer Poels uit tegen het nazisme. Pater Jacobs merkte op dat de linkse politieke stromingen nimmer zo'n ernstig gevaar hadden opgeleverd. De voorzitters van de twee bonden, Maenen en J. Pelzer, bespraken welke maatregelen genomen moesten worden. Die kwamen erop neer leden die openlijk of verkapt propaganda voerden voor het fascisme of het nationaal-socialisme onmiddellijk te royeren en leden van dergelijke organisaties, hetzij Nederlanders, hetzij buitenlanders, niet toe te laten. Het standpunt werd aldus verwoord: "Als Katholieken staan wij principieel en radicaal tegenover nationaal-socialisme of fascisme. Derhalve hoort geen enkele nationaal-socialist in onze beweging thuis". Dit parool werd aan alle afdelingen doorgegeven. Onder het motto "Tegen het fascisme en nationaal-socialisme" vonden die zomer overal in de provincie kring-ontmoetingen plaats om de leden rechtstreeks te instrueren. Duizenden belangstellenden bezochten deze manifestaties. Zodra bisschop Lemmens, het episcopaat of de paus zich over beide stromingen uitliet, belegden de twee bonden onmiddellijk vergaderingen en voorlichtingsavonden. De encycliek "Mit Brennender Sorge" werd door de Werklieden Bond op grote schaal verspreid en onder de aandacht van de bevolking gebracht.⁵⁴

Op initiatief van diezelfde Limburgsche R.K. Werklieden Bond vond sinds 1925 een jaarlijks congres plaats in Rolduc, de zogeheten Limburgsche Sociale Studieweek, waar vooraanstaande geestelijken, leken en wetenschappers voordrachten hielden voor een gehoor van enkele honderden belangstellenden. Poels, de inspirator en mede-organisator van de Studieweek, had het idee overgenomen van de Belgische Christelijke Arbeiders Beweging die sedert 1908 een Vlaamse Sociale Studieweek in Leuven organiseerde.⁵⁵ Gezien in het licht van zijn niet aflatende strijd tegen fascisme en nationaal-socialisme, lag het voor de hand dat deze thema's regelmatig centraal stonden tijdens de Studieweken in de jaren dertig.⁵⁶ Tijdens de studieweek van 1933 keerden de Nijmeegse hoogleraren prof. mr. E.J.J. van der Heijden en prof. dr. J.B. Kors O.P. zich in hun lezingen tegen het fascisme en natio-

naal-socialisme. De strekking van hun betoog volgde in grote trekken dezelfde lijn als het hierboven besproken exposé van pater Jacobs.⁵⁷ In 1934 gaven prof. F.A. de Weve O.P. uit Tilburg en dr. F. Tummers uit Maastricht een analyse van fascisme en nationaal-socialisme. Beide sprekers keerden zich ertegen en pleitten voor een versterking van de parlementaire democratie alsook voor een versteviging van het gezag. Tummers betoogde voorts dat een corporatieve staatsordening hieraan een positieve bijdrage kon leveren.⁵⁸ “De wereldorde in het licht van de jongste drie encyclieken” was het thema van de studieweek van 1937. De naar het katholicisme overgestapte vrijzinnig-democraat mr. H.P. Marchant kwam in zijn lezing tot een scherpe veroordeling van het nationaal-socialisme vanwege het racisme, de rechteloosheid, de dwang, het bedrog en de vrijheidsberoving. Voorts stelde hij vast dat de Nederlandse variant identiek was aan de Duitse. Het betoog van prof. dr. G. Brom was eveneens fel: “Wat Hitler door de radio laat rondtetteren, dat is de ideologie van dichters en denkers, die er met de kaplaars wordt ingestampt, hard als de taal van een, in zijn Christushaat gestikte, Friedrich Nietzsche”.⁵⁹ In 1938 voerde Poels zelf het woord: “De van wetenschappelijk standpunt zo dwaze “bloed en bodem” theorie van de nationaal-socialisten is een in pantheïstisch kled gestoken atheïstische theorie in wier wezen zelfs een openlijke oorlogsverklaring ligt aan de volgeling van den Jood, die het Christendom heeft gesticht”.⁶⁰ Dr. P. Kasteel, parlementair redacteur van “De Maasbode”, hield tijdens de Studieweek van 1939 eveneens een felle redevoering.⁶¹

Het door de bisschop en invloedrijke geestelijken ingezette tegenoffensief vond weerklank bij vrijwel de voltallige Limburgse clerus en in nagenoeg het hele katholieke verenigingsleven.⁶²

De meeste Limburgse katholieke dag- en weekbladen volgden de lijn van de landelijke “Maasbode” of lieten zich leiden door de standpunten van het episcopaat en vertolkers daarvan zoals Jacobs en Poels. “De Mijnwerker” en de in Kerkrade verschijnende “Zuidlimburger” namen bijvoorbeeld veel van de betogen van Poels over. Uiteraard bestonden er nuanceverschillen. Zo koesterde H. van den Broeck, hoofdredacteur van de “Limburger Koerier”, het provinciale dagblad met de hoogste oplage - 49.000 exemplaren

in 1939 - weliswaar sympathie voor het fascisme, maar hij kon niet verhinderen dat de teneur van de krant zich gaandeweg in anti-nationaal-socialistisch zin ontwikkelde. De “Limburger Koerier” maakte namelijk deel uit van de katholieke N.V. Uitgeversmaatschappij Neerlandia, een concern dat het episcopaat steunde. Op 9 juni 1936 schreef de krant in een commentaar: “Katholieken met een juist staatkundig inzicht waren, zijn en blijven vanzelf tegenstanders van de N.S.B. Ook zonder bisschoppelijk verbod was en is o.i. de partij van den heer Mussert een beweging, die katholieken niet hooren te steunen”.⁶³

Het “Limburgsch Dagblad”, een veelgelezen krant in de Mijnstreek, schonk aanzienlijk meer aandacht aan het nationaal-socialisme en de uitwassen ervan. Regelmatig verschenen uiterst kritische, maar altijd heldere verhandelingen over de N.S.B. en de toestand in Duitsland. In tegenstelling tot zoveel dagbladen die Hitler meteen na de Machtübernahme het voordeel van de twijfel gaven, schreef het “Limburgsch Dagblad” op 2 februari 1933: “Denkt Hitler echter in stilte eraan om zijn plannen te verwezenlijken dan moet men op dramatische gebeurtenissen voorbereid zijn”. Hoewel de auteur nog twijfelde of het ooit zover zou komen, nam de realiteit zijn onzekerheid weg toen bleek hoe het de katholieken in Duitsland verging. Ruim een maand later, op 11 maart 1933, schreef de krant met veel meer stelligheid: “In Duitsland heeft men jarenlang het Nationaal-Socialisme onderschat en gedacht dat deze beweging geen gevaar voor het katholicisme betekende. Maar nu steeds duidelijker blijkt dat het Nationaal-Socialisme in haar wezen en in al haar uitingen fel anti-katholiek is (...) nu mag de droeve werkelijkheid van Duitsland als een waarschuwend stem klinken voor Katholiek Nederland”. De ontsteltenis evolueerde in de loop der jaren naar onverholen kritiek. Op 30 maart 1936 kon men lezen: “...nooit werd de vrijheid meedogenlozer vertrapt en nooit de oorlog brutaler voorbereid. Alles marcheert op het ogenblik in Duitsland: Arbeidsdienst, Hitlerjugend, Schupo, Luftschutz, S.A. en S.S. tot zelfs vrouwen en meisjes toe. Alles is gedrild, eenieder is soldaat”. Vanaf 1936 werd de N.S.B. eveneens het mikpunt van felle kritiek. In antwoord op het aan de kaak stellen door de N.S.B. van het “slavenbestaan” van de mijnwerkers in Limburg schetste de krant in een commentaar van 12 september

1938 de leefomstandigheden van dezelfde beroepsgroep in Duitsland: "... een schier eindeloze werkdag, een tot het uiterste opgedreven werktempo en stelselmatige onderdrukking van zelfstandigheid en menselijke waardigheid". Afsluitend merkte de auteur cynisch op: "Hiermee nemen wij afscheid van onze volksgenoten der N.S.B. aan wie wij van harte een volksverhuizing naar hun tweede vaderland toewensen. Dan kunnen zij aan den lijve ervaren hoe prettig het is temidden van de zegeningen der dictatuur".⁶⁴

Naar aanleiding van een door hoofdaalmoezenier Poels opgezette campagne tegen het "nazi-gewroet" onder mijnwerkers en de berichtgeving hierover in het "Limburgsch Dagblad" en de "Limburger Koerier" kwam er in 1938 een dreigement uit Duitsland. Beide bladen moesten hun toon matigen. Zo niet, dan moest men rekening houden met represaillemaatregelen. Het dreigement werd overgebracht door de directie van de Oranje Nassau-mijnen, die deel uitmaakten van een Frans concern met veel belangen in Duitsland. De twee kranten zwichtten voor de pressie.⁶⁵

De in het noorden van de provincie verschijnende "Nieuwe Venlosche Courant" schotelde zijn lezers in navolging van de "Maasbode" en andere toonaangevende katholieke dagbladen aanvankelijk een tweeslachtig beeld voor. Onder leiding van chef-redacteur J. Bechtold stelde de krant zich op het standpunt dat in de denkbelden van de N.S.B. veel goeds te bespeuren viel, maar onderstreepte tegelijkertijd dat de katholieke organisaties beter waren. Een gastschrijver uit Maastricht, die onder het pseudoniem frater M. Roeland publiceerde, sloeg al in 1933 een heel wat stelligere toon aan: het was de taak van katholiek Limburg zich tegen het fascisme te verzetten. Pas na het verschijnen van de bisschoppelijke brief tegen de N.S.B. in februari 1934 en naar aanleiding van de geloofsvervolging in Duitsland bekende Bechtold kleur: "Als we tegen Duitschland schrijven, is het tegen de heidensche nationaal-socialistische geest. We waarschuwen met alle ernst die er in ons is, zooals dat ook onze Bisschoppen en staatslieden doen". Een in Zuid-Nederland uitkomend N.S.B.-periodiek ging meteen in de tegenaanval en betichtte de "Nieuwe Venlosche Courant" van lastercampagnes en terreur. Met instemming stelde het blad naar aanleiding van de N.S.B.-verkiezingsnederlaag van 1937 vast: "We hopen dat ons land met deze partij voorgoed heeft afgerekend. Laat

deze onnationale partij maar verdwijnen (...). Zo het noodig is zullen we ze de laatste duw geven”.⁶⁶

Naast de grotere provinciale kranten verschenen er plaatselijke blaadjes zoals het weekblad “Limburg Vooruit” dat in Geleen en omgeving uitkwam. Een medewerker van het blad, F.H. Coenen, schreef felle, anti-nationaal-socialistische artikelen waarbij hij steun kreeg van pastoor J.G.J.I. Krijn en de karmeliet dr. A. van der Weij uit Merkelbeek, die trouwens ook op persoonlijke titel tegen het nazisme schreef en voordrachten over dit thema hield voor de St. Augustinusvereniging. Kort na de Duitse inval werden Coenen en Van der Weij opgepakt en vanwege hun vooroorlogse activiteiten tot vier jaar detentie veroordeeld. Om gezondheidsredenen kwam Coenen in december 1940 vrij.⁶⁷ In “De Speurder”, een advertentieblad voor Sittard en omgeving, verscheen wekelijks een anti-N.S.B.-artikel van H. Hamers en zijn collega’s. Hiervoor werd Hamers in oktober 1940 in “Schutzhaft” genomen. Tot oktober 1944 bleef hij in hechtenis.⁶⁸ Ook het twee-wekelijkse “Overal”, een blad dat in de Mijnstreek uitkwam, publiceerde gedurende de jaren dertig regelmatig artikelen tegen nazi-Duitsland en de N.S.B.⁶⁹ Hetzelfde gebeurde in talrijke parochieblaadjes zoals “Het Klokje”, een periodiek van de St. Martinusparochie in Venlo.⁷⁰ Aangenomen mag worden dat er meer plaatselijke blaadjes bestonden die aandacht schonken aan de dreiging en de excessen van het nationaal-socialisme.

Afsluitend willen we opmerken dat in de jaren dertig naast de legale enkele clandestiene kranten en vlugschriften verschenen. Zo produceerde W.J. Konsten uit Kerkrade brochures die hij door deurwaarder A. Hermanns uit Bleyerheide naar Duitsland liet smokkelen. Daar werden ze onder opposanten van het nazi-regime verspreid.⁷¹ Voorts verschenen in de periode 1933-1934 in de Zuidlimburgse grensstreek twee anti-nazi weekbladen: “De Branding” en “Die Freie Presse, Wochenblatt für geistige und politische Freiheit”.⁷² Ook voor de clandestiene drukwerkjes geldt dat er mogelijk meer van deze blaadjes in de grensstreek verschenen of geproduceerd werden en ter plaatse verspreid of naar Duitsland gesmokkeld worden.

IV. Samenvatting, conclusie en vooruitblik

In dit hoofdstuk is getracht een beeld te schetsen van de achtergrond, de ontwikkeling en de bestrijding van fascisme en nationaal-socialisme aan katholieke zijde. Daarbij valt op dat het Limburgs tegenoffensief in vergelijking met het landelijke van meet af aan feller en principiëler was. Hoewel een ruime meerderheid van het overwegend katholieke Limburgse electoraat de R.K.S.P. trouw bleef, begrepen met name sommige leidinggevende en maatschappelijk geëngageerde geestelijken zoals de hoofdaalmoezenier van de arbeid, H.A. Poels, de dreiging die van de rechts-autoritaire stromingen uitging. Omwille van de doelmatigheid moest de strijd op twee fronten worden gevoerd. In de eerste plaats was er de theoretisch-ideologische component waarin katholieke dogma's in stelling werden gebracht tegen het gedachtengoed en de praktische toepassing van fascisme en nationaal-socialisme. De tweede component behelsde in essentie de vertaling van de eerste in een zo breed mogelijk maatschappelijk tegenoffensief. De bevolking moest van de omvattende dreiging die van beide stromingen uitging doordrongen en overtuigd worden. Er bestond immers een reëel gevaar dat de katholieke eenheid erdoor in gevaar kwam en de traditionele maatschappelijke balans verstoord raakte. De ideologische bestrijding lag zeker aanvankelijk nogal gecompliceerd en leverde heel wat moeilijkheden op. Met veel belangstelling en instemming werd namelijk kennis genomen van het intensief gepropageerde corporatisme waarvan wezenlijke kenmerken door fascisme en nationaal-socialisme waren geannexeerd. Binnen de katholieke gelederen heerste enige tijd verwarring en verdeeldheid. Hoe moest de oorspronkelijke theorie van het corporatisme worden verstaan en in de praktijk worden toegepast? De praktijk van rechts-autoritaire regimes leerde dat die vrijwel zonder uitzondering - over Portugal bleef nog geruime tijd twijfel bestaan - tot een dictatuur leidde, waardoor de corporatieve gedachte in toenemende mate gecompromitteerd werd. Desondanks werd het corporatieve gedachtengoed niet geheel overboord gezet. Eindelijk beschikte de katholieke Kerk over een theorie waarmee men het sociale vraagstuk te lijf meende te kunnen gaan, maar met het oog op de formulering van een helder antwoord in de ideologische

bestrijding van fascisme en nationaal-socialisme was het een sta-in-de-weg. Pater Jacobs wijdde bijvoorbeeld veel studie aan dit complexe vraagstuk. Hij kwam tot de conclusie dat een gematigde democratisch-corporatieve staatsvorm het oprukkend fascisme en nationaal-socialisme wellicht een halt kon toeroepen. In hoeverre men de eigen geloofsgemeenschap met zulke gekunstelde constructies kon overtuigen, blijft een vraag. Door de alledaagse praktijk in een land als Duitsland tot uitgangspunt te nemen bij de ideologische bestrijding, hadden de leiders van het tegenoffensief veel meer succes. Daar lagen de voorbeelden voor het oprapen. Katholieke leerstellingen, aangevuld met ethisch-moralistische normen en waarden, konden eenvoudig geplaatst worden tegenover staatsabsolutisme, Kerkvervolging, rassewaan, sterilisatie, euthanasie, onderdrukking, terreur en het hele scala van weerzinwekkende dwalingen die het nazi-regime kenmerkten.

Dat de strijd in het zuiden van de provincie ontbrandde en op het scherp van de snede werd gestreden, lag voor de hand. Het katholiek dissidentisme tierde er welig en de grensoverschrijdende contacten met Duitsland waren hier het intensiefst. Bovendien was er sprake van een onevenwichtige bevolkingsopbouw als gevolg van een zich snel ontwikkelende mijnindustrie waardoor de traditionele katholieke kaders hun greep op de bevolking enigszins hadden verloren. De gevolgen van de economische crisis toonden

aan dat een aanzienlijk deel van dit overwegend jong electoraat zwevend was. In Zuid-Limburg behaalden de nationaal-socialisten dan ook een opvallende verkiezingszege.

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 moesten zowel de N.S.B. als de N.S.N.A.P. een flinke veer laten. De N.S.B. verloor in Limburg ruim de helft van haar aanhang en haalde nog slechts 5.32% van de stemmen (zie kaart 14); in 1935 was dat 11,69%. Van de N.S.N.A.P. bleef nagenoeg niets over (zie kaart 15). Dat het katholiek tegenoffensief een essentiële bijdrage leverde aan de teruggang hoeft geen betoog, vooral als men bedenkt dat de maatschappelijke component ervan tot een stigmatisering van de N.S.B. had geleid en dat veel N.S.B.-stemmers van 1935 zich slachtoffer voelden van een sociale boycot en vreesden voor het verlies van hun baan. Daarnaast speelden factoren van meer algemene aard een rol. Limburg liep in de pas met een landelijke tendens. De licht aantrekkende economische conjunctuur oefende een paciferende invloed uit op het (zwevend deel van het) electoraat. Ofschoon Limburg pas laat de vruchten plukte van deze opleving, konden veel werklozen aan de slag in werkverruimingsprojecten zoals de ontginning van de Peel, de normalisering van beken en de aanleg van wegen. Bovendien was de teruglopende belangstelling voor de N.S.B. te wijten aan de interne radicalisering van de beweging en haar blindelings steunen van de agressieve buitenlandse politiek van Duitsland en Italië. Dat anti-fascistische comités als Eenheid Door Democratie en het Comité van Waakzaamheid bijdroegen aan de teruggang lijkt wat Limburg betreft niet waarschijnlijk, omdat beide organisaties hier weinig activiteit ontplooiden.

Had de bestrijding van de rechts-autoritaire stromingen door de Limburgse Kerkleiders en de georganiseerde katholieke kaders een neveneffect? Ging er invloed van uit op de aard en de gedaante van de georganiseerde illegaliteit zoals aan het begin van dit hoofdstuk is geopperd? Beide vragen kunnen bevestigend worden beantwoord. Hoewel het uiteindelijk effect van de bestrijding door de Kerk en haar zuil moeilijk meetbaar is, komt uit de omvang en de respons vanuit de Limburgse samenleving onomstotelijk naar voren dat men ontvankelijk was voor het tegenoffensief. Een

belangrijk deel van die samenleving bleek gemakkelijk te mobiliseren. Een traditionele, karakteristieke volgzaamheid, gekoppeld aan een als volstrekt normaal en uit volle overtuiging aanvaarden van het gezag van de katholieke Kerk, lagen hieraan ten grondslag. Deze diep verankerde attitude en een aan de vooravond van de Duitse inval wijdverbreid anti-nationaal-socialistisch sentiment evolueerden in de bezettingsjaren tot een van de hoofdpijlers van de overwegend humanitair geïnspireerde verzetsbeweging in Limburg. De georganiseerde illegaliteit kwam in belangrijke mate tot ontplooiing en wist zich gesteund door een breed maatschappelijk draagvlak omdat de Limburgse kerkelijke leiding en talrijke geestelijken trouw bleven aan de standpunten uit de jaren dertig en deelname aan de illegaliteit niet alleen sanctioneerden, stimuleerden en steunden, maar er zelfs in voorgingen. Eventuele gewetensbezwaren kwamen hierdoor te vervallen, zodat de drempel voor verzetsdeelname vanuit deze optiek laag bleef. Bovendien kon steeds worden geput uit het in de jaren dertig gemobiliseerd lekenkader, georganiseerd in talrijke organisaties en verenigingen, waar een hecht fundament was gelegd voor een felle en gemotiveerde oppositie.

De katholieke Kerk en haar zuil, de Limburgse organische maatschappijstructuur, de volkscultuur en de mentaliteit bepaalden in hoge mate de sociale bindingen en cohesie. Het was een homogene samenleving, de algemene patronen waren tamelijk uniform. Tevens was het een informele samenleving waarin een niet te onderschatten sociale controle gemeengoed was. Zowel het homogene als het informele element bevorderden de sociale cohesie. In tegenstelling tot een andere katholieke provincie bij uitstek, Noord-Brabant, waar het sterk organische maatschappijkarakter ontbrak en zowel de scheiding als de contrasten tussen de beroepscategorieën veel scherper waren, kende Limburg één omvangrijk sociaal netwerk met talrijke vertakkingen en onderlinge verbanden. In vreedstijd vormde de traditionele maatschappelijke elite een centrum dat een sturende en regulerende invloed uitoefende op het sociale en culturele leven. De katholieke geïnspireerde illegaliteit kende een vergelijkbaar centrum dat echter niet werd bemand door de eerder genoemde maatschappelijke elite, maar door overwegend jonge geestelijken en actieve jongeren uit het verenigingsleven. Zij

slaagden erin de noodzakelijke hulpkrachten te mobiliseren waarmee ze het bewijs leverden dat ze een aantal essentiële taken hadden overgenomen van het andere centrum dat het in die donkere jaren zo jammerlijk liet afweten. Zo droegen ze bij aan het bewaren van de opvallend stabiele maatschappelijke balans.

Noten

¹ De indruk bestaat dat de meeste Nederlanders weinig of niets van het fascisme en het nationaal-socialisme begrepen. In Amsterdam wist slechts 2% van de bevolking wat er precies onder verstaan werd; in de provincie Drente woonden in 1940 hooguit vijftig intellectuelen die er iets van begrepen (mededeling van dr. P.Th.F.M. Boekholt, Paterswolde 1989). In dit hoofdstuk zal getracht worden aan te tonen dat dergelijke cijfers in Limburg hoger moeten hebben gelegen.

² Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, pp. 51-82. Bessel, ed., *Life in the Third Reich*, pp. 50-66.

³ Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, pp. 436-437. Kossmann, "De lage landen van 1780 tot 1970", pp. 216-217. Bosmans, "Het maatschappelijk-politiek leven", pp. 200-202.

⁴ Kossmann, "De lage landen van 1780 tot 1970", pp. 220, 221, 227, 228. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, pp. 437, 438, 440.

⁵ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, p. 31; IV, p. 503. Amerongen en Cornelissen, *Tegen de revolutie*, p. 33. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, p. 440. "Corporatisme", Winkler Prins *Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog*, I, pp. 161-162.

⁶ "Portugal", *Summa Encyclopedie*, dl. 16; idem, "Salazar", dl. 17. Wachters, *Wereldspiegel der 20ste eeuw*, dl. 4, pp. 282-293.

⁷ Kossmann, "De lage landen van 1780-1970", p. 227. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, pp. 440-441. De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, p. 504.

⁸ Bosmans, "Het maatschappelijk-politiek leven", pp. 245-249. De Jonge, *Het Nationaal-socialisme*, pp. 10, 11, 40, 41, 76-80, 100, 188. Schöffner, *Het nationaal-socialistisch beeld*, pp. 61-63, 65-67. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, pp. 484-485. Kossmann, "De lage landen van 1780 tot 1970", pp. 244-245.

⁹ Bosmans, "Het maatschappelijk-politiek leven", p. 250. Schöffner, *Het nationaal-socialistisch beeld*, pp. 63-64. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, pp. 485, 487. Kossmann, "De lage landen van 1780 tot 1970", p. 245. De Jonge, *Het Nationaal-socialisme*, pp. 103-126.

¹⁰ Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, p. 485. Kossmann, "De lage landen van 1780 tot 1970", p. 245. Bosmans, "Het maatschappelijk-politiek leven", pp. 250, 252. De Jonge, *Het Nationaal-socialisme*, pp. 44, 93-95, 97-99, 103, 104, 115-118. Schöffner, *Het nationaal-socialistisch beeld*, p. 65.

¹¹ Joosten, *Katholieken en fascisme*, pp. 17-18. Weiler et al., *Geschiedenis van de Kerk*, pp. 316-317. Itterzon et al., *Geschiedenis van de Kerk*, pp. 107-132.

¹² Joosten, *Katholieken en fascisme*, pp. 18-19. Weiler et al., *Geschiedenis van de Kerk*, pp. 325-326. Itterzon et al., *Geschiedenis van de Kerk*, pp. 136-140. Rogier, *Herdenken*, pp. 29-131.

¹³ Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, p. 374. Rogier, *Herdenken*, pp. 101-109.

¹⁴ Joosten, *Katholieken en fascisme*, pp. 29, 364. In voetnoot 35 op pagina 392 verwijst Joosten naar de publicatie 'Waar gaan we heen?' van R. van Genechten e.a., Amsterdam, 1934. In de bundel was een bijdrage van Verviers onder de titel 'Fascisme' opgenomen.

¹⁵ De Jonge, *Het Nationaal-socialisme*, p. 26.

¹⁶ Joosten, *Katholieken en fascisme*, pp. 21-108. Zondergeld, *Een kleine troep*, pp. 23-40.

- ¹⁷ Joosten, Katholieken en fascisme, pp. 258-312. “Zwart Front”, Winkler Prins Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog, II, p. 648. Zondergeld, Een kleine troep, pp. 73-83, 93-112.
- ¹⁸ Joosten, Katholieken en fascisme, pp. 329-359. “Verdinaso”, Winkler Prins Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog, II, p. 598.
- ¹⁹ Van Amerongen, Tegen de revolutie, p. 48.
- ²⁰ Analecta voor het Bisdom Roermond, jrg. 19 (1934), pp. 4-9.
- ²¹ Analecta voor het Bisdom Roermond, jrg. 21 (1936), p. 85.
- ²² Ibidem, p. 95-99.
- ²³ De Valk, “Italië, het Vaticaan en de N.S.B.”, p. 106.
- ²⁴ Van Roon, Het Duitse verzet, pp. 104-107. Manning, “De Nederlandse katholieken”, p.106. De Jong, Het Koninkrijk, I, pp. 444-447.
- ²⁵ Aukes, Kardinaal De Jong, pp. 263-264. F. Van Vree, “F. Muckermann”, N.R.C.-Handelsblad, 8 mei 1987. Van Vree, De Nederlandse Pers, pp. 244-247. De Jong, Het Koninkrijk, I, pp. 555-560. Bongaarts, Der deutsche Weg, pp. 1-47 (scriptie).
- ²⁶ De Jong, Het Koninkrijk, I, pp. 346-347.
- ²⁷ Van Vree, De Nederlandse Pers, pp. 337, 340.
- ²⁸ Ibidem, pp. 256-335, 345-355.
- ²⁹ Ibidem, p. 352. Hemels, De emancipatie van een dagblad, p. 158. De auteur besteedt overigens nauwelijks aandacht aan de houding van het dagblad ten aanzien van fascisme en nationaal-socialisme.
- ³⁰ Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, pp. 59-76. Thüss, Het politiek dissidentisme, pp. 12-24 (scriptie).
- ³¹ Borm, “De Katholiek Democratische Partij”, pp. 13-35.
- ³² Van Velthoven, “De Actie Bouwman”, pp. 653-660.
- ³³ Paape, Donkere jaren, p. 1. J. van Lieshout, Artikel in Limburgsch Dagblad, 8-4-1977. Arts, Nationaal-socialisme en catholicisme, p. 16 (scriptie).
- ³⁴ Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, pp. 47-100.
- ³⁵ Nijsten, Het vooroorlogse Nationaal-Socialisme, pp. 17-22, 29 (scriptie).
- ³⁶ Paape, Donkere jaren, pp. 7-11. Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, pp. 78-131. Archief Kabinet C.d.K.-Limburg, inv. nr. 1.754.3, Inlichtingendienst: burgemeester van Eyselshoven in schrijven aan C.d.K. van 17 juli 1933. Jacobs, Het Gouden Boek, p. 224.
- ³⁷ Paulssen, “Wij zijn de zwarte soldaten”, pp. 5-9, 92 (scriptie).
- ³⁸ “N.S.N.A.P.”, Winkler Prins Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog, II, p. 420. Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, p. 50.
- ³⁹ Nijsten, Het vooroorlogse Nationaal-Socialisme, p. 30 (scriptie).
- ⁴⁰ “Fascisme”, Winkler Prins Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog, I, p. 202. Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, p. 52. Zondergeld noemt het V.N.H. een gematigd fascistische organisatie (p. 17).
- ⁴¹ Analecta voor het Bisdom Roermond, jrg. 21 (1936), pp. 6-7.
- ⁴² Ibidem, 137-139.
- ⁴³ Arts, Nationaal-socialisme en catholicisme, pp. 62-63 (scriptie). Analecta voor het Bisdom Roermond, jrg. 21 (1936), pp. 138, 160-161. Limburgsch Dagblad, 7 september 1936.
- ⁴⁴ Analecta voor het Bisdom Roermond, 1937, pp. 2, 3, 61-64.
- ⁴⁵ Analecta voor het Bisdom Roermond, 1938, pp. 25-28, 72-75; idem, 1939, pp. 20-24, 175-179.
- ⁴⁶ Analecta voor het Bisdom Roermond, 1939, p. 13.

- ⁴⁷ Stichting '40-'45, Eindhoven.
- ⁴⁸ Joosten, Katholieken en fascisme, p. 288.
- ⁴⁹ Jacobs, Fascisme en Nationaal Socialisme.
- ⁵⁰ S.H.C. Archief "Sint Augustinusvereniging" Heerlen, E.A.N. 39, notulen 8-11-1933.
- ⁵¹ Ibidem, notulen 10-1-1934.
- ⁵² Ibidem, notulen 7-3-1934. Niet alleen qua inhoud komt de lezing van de Maastrichtse geestelijke merkwaardig over. Hij baseerde zich op Spann, een bestrijder van het socialisme en het liberalisme, die door zijn universalistische theorieën, waarin het individu slechts deel uitmaakte van een geheel, dat maatschappelijk bepaald wordt als een standenstaat, onbedoeld een wegbereider werd van het fascisme. Het tekent eens te meer de verwarring die het genuanceerd katholiek denken over corporatisme en standenstaat bij veel katholieken teweeg bracht als de link naar het fascisme al dan niet werd gelegd. Het schemergebied tussen afwijzing en omhelzing van het fascisme was voor menigeen te ruim.
- ⁵³ Ibidem, notulen 8-1-1936.
- ⁵⁴ De Jong, Het Koninkrijk, I, pp. 346-347. Jacobs, Het Gouden Boek, pp. 210-212. Nijsten, Het vooroorlogse Nationaal-Socialisme, p. 14. Dieteren, Mens en mijn, pp. 283-284.
- ⁵⁵ Jacobs, Het Gouden Boek, pp. 183-185.
- ⁵⁶ De Jong, Het Koninkrijk, I, p.347. Paape, Donkere jaren, p. 2. Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, p. 101.
- ⁵⁷ Verslagboek Limburgsche Sociale Studieweek 1933, pp. 109-111, 122-123.
- ⁵⁸ Verslagboek Limburgsche Sociale Studieweek 1934, pp. 43-87.
- ⁵⁹ Verslagboek Limburgsche Sociale Studieweek 1937, pp. 21-28, 73.
- ⁶⁰ Verslagboek Limburgsche Sociale Studieweek 1938, p. 22.
- ⁶¹ Verslagboek Limburgsche Sociale Studieweek 1939, pp. 75-91.
- ⁶² Zie voor De Jonge Werkman bijvoorbeeld de in 1988 gereedgekomen gelijknamige scriptie van J. Egberts, p. 42.
- ⁶³ Brauer en Driever, "Krantenstrijd in Maastricht", pp. 64-67.
- ⁶⁴ De citaten met betrekking tot het 'Limburgsch Dagblad' zijn ontleend aan de niet gepubliceerde scriptie van R. Verheijden, Het Limburgsch Dagblad, pp. 6, 8, 16, 22.
- ⁶⁵ Van Vree, De Nederlandse Pers, p. 254.
- ⁶⁶ Van der Hoek en Gorissen, De Venlose Krant, p. 117. Arts, Nationaal-socialisme en katholicisme, pp. 22, 24, 35-38, 69, 72 (scriptie). Vraaggesprek auteur met K.P.M. Ex, Amsterdam, 15-10-1985.
- ⁶⁷ Stichting '40-'45, Eindhoven.
- ⁶⁸ Stichting '40-'45, Eindhoven.
- ⁶⁹ Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg, pp. 38-39.
- ⁷⁰ Arts, Nationaal-socialisme en katholicisme, p.70 (scriptie).
- ⁷¹ Stichting '40-'45, Eindhoven.
- ⁷² Archief Kabinet C.d.K.-Limburg Kabinet, inv.nr. 1.754.3, Inlichtingendienst: schrijven dd. 1 september 1933. G.A.R. Archief Commissaris van Politie: schrijven minister van Buitenlandse Zaken dd. 17 augustus 1934.